

Tefsir Araştırmaları Dergisi

The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2022 (Nisan/April)

**Varlığın Çok Boyutlu Gerçekliği ve Boyutlar Arası İlişki –Bedir Savaşıyla İlgili Âyetler Bağ-
lamında-**

*Multi-Dimensional Reality of Existence and Interdimensional Relation - in the Context of the Verses About the
Battle of Badr -*

Sami KILINÇLI

Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Temel İslam Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı

Associate Professor, Cukurova University, Faculty of Divinity

Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir

Adana, Turkey

kilincisami01mail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8232-7474>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 06/12/2021

Kabul Tarihi/Date Accepted: 03/04/2022

Yayın Tarihi/Date Published: 30/04/2022

Atıf / Citation: Kılınçlı, Sami. “Varlığın Çok Boyutlu Gerçekliği ve Boyutlar Arası İlişki –Bedir Savaşıyla İlgili Âyetler Bağlamında-”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Nisan/April 2022), 1-28.

<https://doi.org/10.31121/tader.1033156>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Copyright©Published by The Journal of Tafsir Studies

Sakarya/Turkey

Bütün hakları saklıdır/All right sreserved.

Öz

Allah/tanrı, varlık, varlığın boyutları, birbirleriyle ilişkileri, hakikat, mucize ve insan gibi konular farklı disiplinler tarafından sahip olunan usûl, ulaşılabilen bilgi ve edinilen tecrübeler istikametinde tarih boyunca tartışılmış ve tartışılmaya da devam etmektedir. Zikredilen meseleler insanın anlam dünyasının en temel konuları olduğu için doğal olarak vahyin de öncelikli konularından olmaktadır. Bundan dolayı Kur'ân zikredilen konuları insanlara en doğru ve kuşatıcı şekilde anlatmayı, insanların bu bilgiler istikametinde Allah'a kulluk edip nefsinin tezkiye ederek O'na kurbiyet kesb etmesini hedeflemektedir. Modern batı paradigması bilim ve düşünceyi pozitivist ve rasyonalist şekilde inşa ettiği için Allah'ı, ilahi bilgiyi, ruhu, kalb âlemini, peygamberleri ve tecrübelerini yok saymakta veya inkâr etmektedir. Bu şekilde inşa edilen ve dünyaya tek hakikatmış gibi sunulan rasyonalist paradigma bazı Müslümanları da etkilediği için Kur'ân'da anlatılan şeytan, melek gibi bazı varlıklar, varlıklar arası ilişkiler, Allah'ın hayata müdahalesi, insanın bâtın/kalb boyutu, ilahi yardım ve mucize gibi konular akılcı bir şekilde yorumlanmaktadır. Bu çalışma diğer kaynaklardan da faydalanmakla birlikte özellikle tefsir kaynakları temelinde Bedir savaşı örneğinde varlığın boyutlarını ve boyutlar arası ilişkileri ele almayı amaçlamaktadır. Çalışmada elde edilen bilgilerden âlem ve insanın farklı boyutlarının olduğu, Bedir savaşının tüm sürecinin Allah Teâlâ tarafından yönetildiği, meleklerin savaşa katıldığı, Yüce Allah'ın kalplere ve gözlere müdahalesi gibi birçok ilahi yardımın tecrübe edildiği, gayb ve şehâdet âlemlerinin bir yönüyle iç içe olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca ganimet elde etme konusunda zaaf gösteren sahabilerin çok ciddi şekilde eleştirildikleri, bazı mü'minlerin ise övülüp takdir edildikleri de görülmektedir. Burada zikredilen hususlar teorik bilgi olmaktan ziyade Hz. Peygamber ve sahabilerin tecrübe ettiği gerçeklik olduğu için mezkûr konuların modern algıya göre te'vil edilmesinin isabetli olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca söz konusu te'villerin maksadını aşarak Kur'ân ve sünnetle inşa edilen Allah, insan, varlık ve hakikat algısında ve Kur'ân'ın tüm konularda hidayet kaynağı olduğu hususunda yanlış fikirlerin oluşmasına sebebiyet verdiği de söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Varlık, Boyut, Kur'ân, Tefsir, Te'vil.

Abstract

The issues such as Allah / God, existence, dimensions of existence, relationship with one another, truth, miracle and human beings have been discussed and are still discussed by different disciplines throughout the history in terms of the procedures possessed, the knowledge obtained and experiences gained. As the aforementioned issues the most fundamental issues of meaning world of the human beings, these are naturally issues of priority of divine message. Therefore, the Qur'an aims at explaining the issues given to people in the most correct and encompassing manner and people's gaining affinity to Him by purifying their nafs (soul) and serving to Allah within the direction of these information. As modern western paradigm built the science and thought in positivist and rationalist manner, it disregards or denies Allah, divine knowledge, spirit, the world of heart, prophets and their experiences. As the rationalist paradigm built in this way and presented to the world as if the only truth affected some Muslims. Issues such as the existences given in Qur'an like devil and angel, the relationship between existences, intervention of Allah to the life, esoteric/ heart dimensions of human beings, divine aid and miracles have been interpreted in rationalist manner. Together with benefitting from other resources, this study aims at dealing with dimensions of existence and inter-dimensional relationships within the example of Battle of Badr particularly based on Tafsir sources. It is understood from the information obtained in the study that there are different dimensions of human beings and world, whole process of Battle of Badr was directed by Allah SWT, angels also participated in the war, several divine aids were experienced such as intervention of Allah the Almighty into the hearts and eyes. The invisible world and martyrdom world are interlocked one another in a sense. Furthermore, it is observed that the companions who had weaknesses on the issue of obtaining booty were criticized and some Muslims were praised and appreciated. As the issues mentioned here are realities experienced by the Prophet and the Companions rather than being theoretical information. It is concluded that ta'wils of the aforesaid issues according to modern perception is not accurate. In addition, it can be said that the ta'wils in question lead to the formation of incorrect ideas about the perception of Allah, man, being and truth built with the Qur'an and Sunnah, exceeding its purpose, and that the Qur'an is a source of guidance in all matters.

Key Words: Existence, Dimension, Qur'an, Tafsir, Ta'wil.

Giriş

Kur'ân, şehâdet ve gayb âlemlerini yaratan ve idare edip her işi yoluna koyan Yüce Allah'ın hidayet kaynağı olarak gönderdiği kitaptır. İçinde yaşadığımız varlık âlemi şehâdet/fizik ve gayb/metafizik âlemlerinden oluşmaktadır. Allah'ın halifesi olması için, Allah'ın eliyle yaratıp ruhundan üflediği, ahsen-i amel işleyerek Allah'a kurbiyet etmesi¹ hedeflenen en seçkin varlık olan insan beden/fizik ve ruh/metafizik yönlerden oluşmaktadır.² Şemsüddîn es-Semerkindî'ye (öl. 722/1322) göre insanın bedeni, maddî unsurlarla yaratılanların en mükemmeli; ruhu da ulvi olarak yaratılanların en şerefliisidir. Böylece zâhiren ve bâtinen insanın yetkinliği tamamlanmış, hem ulvi hem süfli mevcudatın kemâlâtını ve lezzetlerini elde eder hale gelmiştir.”³ Âlemin en seçkin varlığı olarak insan, zâhiri duyu organlarıyla şehâdet âlemiyle; hem zâhir hem de bâtın organı olan kalbi⁴ ile de Allah, şeytan, melek, cin ve diğer varlıklarla farklı derecelerde ilişkiler geliştirmektedir.

Bir kitabın kıymeti, ufku, anlam boyutları yazarı ve ele aldığı konularla bağlantılıdır. Kur'ân'da âlem ve insanın hem şehâdet/zâhir hem de gayb/metafizik boyutları bütüncül olarak ele alındığı için Kur'ân iki boyutlu bir kitap olmaktadır. Başka herhangi bir kitap ve düşünce âlem ve insanı bu şekilde ele almadığı için Kur'ân'ı en ayrıcalıklı kılan yönlerin başında da bu husus gelmektedir.

Kur'ân kıyamete kadar insanlığa hidayet kaynağı olarak gönderilmiştir. Bu rehberliğin tam olması için Kur'ân'da âlem ve insanın tüm boyutlarının ve birbirleriyle ilişkilerinin anlatılması ve bu anlatılanların Allah'ın temsilcisi ve insanlara rehber/örnek olarak gönderilen Hz. Peygamber'in hayatında yaşanması gerekmektedir. Ancak bu derin mevzuların sadece Hz. Peygamber'in hayatında yaşanması bireysel ve başkalarının ulaşması imkânsız bir gerçeklik olacağı için ikna edicilik ve insanlığa örnek olması açısından eksiklik oluşturacaktır. Bundan dolayı Hz. Peygamber'in yaşadığı hallerin benzerlerinin sahabiler ve diğer muhatapların da kendi durum/mertebelerine göre şahit olması ve bir şekilde tecrübe etmesi gerekmektedir.

Dünyada hiçbir konu ve varlık tek seviyeli/basamaklı değildir. Her konu farklı basamaklarda farklı bir görünüm ve mahiyete sahiptir. Bu, varlık ve bilginin kademeli bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Kur'ân'da şehâdet ve gayb âlemlerinin, insanın organ ve kalbinin amellerinin anlatılması Kur'ân'daki bilgilerin de basamaklı bir yapıda olduğunu göstermektedir. Tahsin Görgün'ün tespitiyle “İslam düşüncesi Müslümanca hayatın ferdî ve içtimâî, maddî ve manevî pratiğinin bir teorisi olduğu ve bu hayat çok yönlü ve çok mertebeli yaşandığı için, kendisi de çok yönlü ve mertebeli gerçekleşmiştir.”⁵ Ancak Kur'ân ve

¹ Bk. el-Bakara 2/30; et-Tin 95/4; el-İsrâ 17/70; Sâd 38/72; 75; el-Mülk 67/2; el-Cuma 62/2; el-Fâtihâ 1/7; en-Nisâ 6/69; el-Vâkıa 56/10-11.

² Bk. Hayreddin Karaman vd, *Kur'an Yolu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003), 3/349-350.

³ Şemsüddîn es-Semerkindî, *İlmü'l-âfâk ve'l-enfüs*, thk. Yusuf Okşar-İsmail Yürük (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), 375-379.

⁴ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Yenda Yayın-Dağıtım, 2000), 5/237.

⁵ Tahsin Görgün “Araştırmalar Dönemi” *İslam Düşünce Atlası*, ed. İbrahim Halil Üçer, (İstanbul: İlmî Etüdler Derneği-Konya Büyükşehir Belediyesi, 2019), 3/1195.

İslam düşüncesinin çok yönlü ve mertebeli olması Kur'ân'ın gizem dolu kitap olduğu anlamına gelmemektedir. Kur'ân ve sünnette konuların sadece teorik değil, özellikle Peygamberler ve beraberindekilerin tecrübeleri eşliğinde anlatıldığını dikkate aldığımızda aslında herhangi bir karşılığın olmadığı çok net anlaşılmaktadır. Bu yönüyle Kur'ân ve sünnetin "Hayat kadar renkli, hayat kadar düzenli ve karışık olduğu" söylenebilir. Ayrıca bu durum Kur'ân'ı anlamada Kur'ân-sünnet ve Kur'ân-siyer ilişkisinin niçin birbirinden ayrılamaz olduklarını da net olarak izah etmektedir.

İnsanın varlık amacı Kur'ân ve sünnet üzere yaşayarak Allah'ın razı olacağı olgunluğa ulaşmaktır. İnsanın olgunlaşma yolunda en büyük nasîr ve velisi Allah Teâlâ olurken, esfel-i sâfiline düşme yolunda da en büyük düşmanı ise şeytan olmaktadır. Bundan dolayı Kur'ân ve sünnette Allah-insan ilişkisi, Allah'ın yardımı, vahyi/ilhamı gibi konular anlatıldığı gibi şeytanın vesvese ve dostlarına vahyetmesi⁶ de anlatılmaktadır. Hak ve bâtil mücadelesinin insanın bâtin/kalb ve zâhir hayatında kesintisiz devam ettiğini düşündüğümüzde kişinin keyfiyetinin belirlenişinde Allah ve şeytanın aktif oldukları anlaşılmaktadır.

Kur'ân'da Allah Teâlâ'nın yüceliği ve aşkınlığı yanında her daim hayatın içinde, mü'minin yanında, kâfirin karşısında olması anlatılarak aşkın boyutunun yanısıra içkin boyutu da açıklanmış olmaktadır. Aynı şekilde şeytanın da dost ve düşmanları açısından aktifliği, insanın göğsüne vesvese verdiği anlatılmaktadır. Bu durumda Allah-insan ve şeytan arasında dinamik ilişkilerin olduğu anlaşılmaktadır. Kur'ân ve sünnette anlatılan kıssalar bu aktifliği ve beraberliği çok net olarak anlatmaktadır. Bu bilgiler yaşadığımız hayatta şehâdet ve gayb âlemlerinin bir yönüyle birlikteliğini ve her an ilişki içinde olduklarını anlatmaktadır. Buradan hareketle âlemin şehâdet ve gayb şeklinde iki ayrı varlık alanı olarak tanımlanmasının bunların birbirinden kopuk ve uzaklığını değil, konunun anlaşılması için itibari bir ayrımı ifade ettiği belirtilmelidir. Kur'ân ve hadislerde hayatın, âlemin tüm boyutlarının bir şekilde birlikte yer aldığı dinamik bir süreç olarak yaşandığı anlatılmakta ve bu gerçeklik her dönemde farklı şekillerde tecrübe edilmektedir.

Kur'ân'ın anlaşılmasında esbâb-ı nüzûl bilgilerinin önemli bir yeri bulunmaktadır. Kaynaklarda esbâb-ı nüzûlü bilmenin faydaları birçok açıdan izah edilmekle birlikte⁷ âyetlerin olaylardan sonra inzalinin ne anlam ifade ettiği ve mü'minlere hangi ufukları kazandırdığına dair görüş beyan edilmediği görülmektedir. İnsanlar herhangi bir olay yaşadıklarında, görebildikleri faillerden ve sebep-sonuç ilişkilerinden bahsetmektedir. Yaşananlar istedikleri şekilde sonuçlandığında Allah'ın takdirini unutarak akıl, tedbir ve çabalarını merkeze koyarak kendilerini asıl fail zannedebilmektedir. Yaşananlarda Allah'ın takdirinin unutulması ve görülmemesi/görülememesi insanın gurur ve kibre kapılarak dünyevileşmesine, diğer ifadeyle hayatın sadece zâhirine odaklanılmasına sebep olmaktadır.

İman, insanın aşkın âlemlerle bağ kurarak varlığın amacı, yaşananlarda Allah'ın takdir, ceza ve mükâfatını görebilme gibi kapıları açtığı için insanı sebepler dairesine mahkûm olmaktan kurtulup ufuk, bilgi ve tecrübesinin sonsuzluğa açılmasını ifade etmektedir. M. İk-

⁶ el-En'âm 6/121.

⁷ Muhsin Demirci, "Esbâb-ı Nüzûl" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995) 11/360. Bk. Celâleddin Abdurrahman es-Suyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1427), 1/108-110.

bal'in deyimiyle "Bir kâfirin özelliği ufuklarda kaybolmaktır, bir mü'minin özelliği ise ufukların onda kaybolmasıdır."⁸ İkbâl'in sözünden de anlaşıldığı gibi iman, ufukun açılmasını ve varlığın farklı boyutlardan okunmasını sağlamaktayken, ilahi hakikatleri unutmak veya inkâr etmek beden ve dünyanın ufkunda sıkışmasına sebebiyet vermektedir.

İmanın bu yönü âyetlerin olaylardan sonra inzal edilmesiyle birleştiğinde daha derin bir bakış açısına kapı aralamaktadır. Âyetlerin olaylardan sonra inzal edilmesinin mü'minin ufkuna neler katacağı konusu üzerinde yeteri kadar durulmayan hatta ihmal edilen bir konudur. Hâlbuki inzaldeki bu temel yöntem insana, hayata, Kur'ân'ın muhtevasına, anlam boyutlarına, şehâdet/zâhir ve gayb/bâtın âlemlerin varlığı ve ilişkilerine dair çok yönlü bilgi ve ufuklar kazandıran bir özellik arz etmektedir.

Âyetlerin olaylardan sonra inzali yaşanan olayların gerçek sebeplerini, muhatapların niyetlerini, kalplerindeki kibir, gurur, dünya sevgisi, korku, şeytanın vesvesesi gibi olumsuzlukları ve ihlas, sadakat, Allah'ın kalplerine sekine indirmesi gibi olumlu durumları da anlatmaktadır. Bu şekilde nazil olan âyetler olayların gelişiminde Allah'ın, şeytanın, meleklerin ve insanın hangi oranda fail olup olmadıklarını da açıklamış olmaktadır.

İnsan, inansa da inanmasa da, hissetse de hissetmese de sonuçta Allah, şeytan ve nefsiyle hem maddi hem de metafizik boyutta yolculuk yapmaktadır. Bu durumda insanın yolculuğu her halükarda bir tür bilinmezlik durumunu anlatmaktadır. Burada iman edip, âlem ve insanı tüm boyutlarıyla anlatan bir kitaba ve bunu uygulayan Rasule tabi olmak kıymeti biçilemeyecek bir lütuf ve imkânâ dönüşmektedir.

Allah Teâlâ, âyetleri olaylardan sonra inzal ederek insanlara "Ey insanlar! Olayların zâhirdeki faileri, sebep sonuçları sizin gördüğünüz şekildedir. Şimdi vahyettiğim âyetleri dikkatli bir şekilde tefekkür ederek, yaşadıklarınızın zâhiri ve bâtını boyutlarıyla ilahî âlem/üst boyuttan nasıl görüldüğüne bir bakın, ondan sonra dünyevi sebepleri, faileri ve iradenizin etkisi gibi hususları bir daha düşünün ve yerinizi iyi bilin." buyurduğu söylenebilir. Bu şekilde inzal edilen âyetler, Kur'ân'ın insanı ve varlığı bütün boyutlarıyla nasıl kavradığını anlattığı kadar, istikamet üzere gidenler için Allah'ın sevgi ve takdirlerini içerirken, yanlış yoldakiler için korku, endişe, moral bozukluğuna sebep olmaktadır. Münafıkların inzal edilecek âyetlerle iç yüzlerinin ortaya serilmesinden korkmaları⁹ daha önce de bunu tecrübe ettiklerini göstermektedir.¹⁰ Münafıkların bâtınlarının açıklanması vahyin Hz. Peygamber ve mü'minlere destek ve ufuk açıcı olarak geldiğini göstermektedir. Kureyş ve Fil sûrelerinde de aslında olayları kimin yönlendirdiği çok açık bir şekilde açıklamaktadır. Bütün bu ve benzeri âyetlerde anlatılanlar Allah'ın hayata müdahalesi, kader, rızık, kulun faillilik durumu, Allah'ın velayeti gibi birçok konuda farklı bakış açılarına sahip olmanın imkânı, gerekliliği ve hayatta bunları dikkate alınmasının önemini anlatmaktadır.

⁸ Bk. <https://insanislamahlak.blogspot.com/2018/05/insann-ibadete-olan-ihtiyac.html?view=flipcard> (Erişim: 17 Şubat 2021)

⁹ Bk. et-Tevbe 9/64.

¹⁰ Kur'ân'ın Hz. Peygamber'e hayatın farklı yönlerine dair farklı bilgiler vermesine dair bk. Halis Albayrak, "Allah'ın Nüzul Dönemindeki Farklı Davranış Tarzının Mü'min Kur'an Anlayışına Katacağı Boyut Üzerine", II. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu (2-4 Şubat 1996), 1996, s. 36-49

“İnsan, anlamadığı, anlamlandıramadığı, bir sistem içine yerleştiremediği bilgi ve konulardan, olgu ve olayları açıklanamaz görmekten hoşlanmayıp rahatsız olsa da, ne yazık ki, insan zekâsı bunları bütün giriftliği ile bir anda ve rasyonel biçimde kavrayıp idrak etme yeteneğinden yoksundur. Onun için bilim adamları, zorunlu olarak, karşılaştıkları durumları önce parça parça sonra da parçalar arasındaki ilişkileri kavramaya çalışarak tedricî bir şekilde daha girift yönlerin kavranmasına yönelmektedir.”¹¹

“Bilim, gerçekliği, somut veya fiziksel olgularla sınırlamaktadır; dolayısıyla gerçeğin fiziksel boyutu ön plana çıkarılırken, metafiziksel boyutu göz ardı edilmektedir. Kur’ân ise evrenin fiziksel boyutunu göz ardı etmeden, "metafiziksel boyutu"nu ön plana çıkarmaktadır. Ancak Kur’ân bunu, evrenin fiziksel varlığı üzerinden yapmaktadır. Kur’ân'a göre evren, içindeki canlılarla özellikle de insanla, hepsinden önemlisi de Allah'la bütünleşen ve bunlarla çok sıkı bir bağlantı içinde olan bir tablodur. Başka bir deyişle, Allah'ın varlığını hesaba katmayan bir evren anlayışını Kur’ân'ın tasvip etmesi beklenemez. Bilimsel evren anlayışına göre evrenin dışında başka bir gücün hesaba katılmadığı görülmektedir.”¹²

“Kur’ân'da veya İslam düşüncesinde hiyerarşik ve dikey eksenli bir yapıya sahip olan evrenin tepe noktasında Allah yer almaktadır. Dolayısıyla O, deizmde olduğu gibi, evreni yarattıktan sonra bir köşeye çekilip onu uzaktan seyreden bir müşahit değil, aksine evrenin hem yaratıcısı, hem de yöneticisidir. Oysa modern bilim ve düşüncede evrenin yatay eksenli bir yapıya sahip olması, kâinatın herhangi bir merkezinin, dolayısıyla da yaratıcısının ve yöneticisinin olmadığını göstermektedir. Kur’ân, bilime göre, bize daha güçlü ve kuşatıcı bir evren, anlayışı sunmaktadır.”¹³ Burada naklettiğimiz bilgilerden insanın anlamadığı bilgiden hoşlanmadığı, pozitivist modern bilim anlayışının insan ve kâinatı metafizik boyutundan ve Allah'ın iradesinden arındırdığı, bu yönüyle İslam'ın Allah, insan ve âlem tasavvuruyla zıt mahiyet arz ettiği anlaşılmaktadır.

Modern bilimin insan ve âlemi metafizik boyutundan arındırarak tek boyuta indirilmesi ve bazı Müslümanların manevi/kalbi tecrübelerine mesafeli olması Kur’ân'daki bazı konuların rasyonalist bir bakış açısına göre te’vil edilmesiyle sonuçlanmaktadır. Bu ise insanın kuşatmadığı gerçekliği te’vil yoluyla nasların zorlayarak kendi seviyesine/akıl ve ufkuna indirilmesi anlamına gelmektedir. Bu durumda imanla ufku açılması ve genişletilmesi mürad olunan insan söz konusu te’villeriyle, vahyin ufkunu kendi ufkunun sınırlarına indirmiş olmaktadır. Bu bakış açısıyla bazı düşünürler tarafından cinler, bedevi insan grupları; şeytan, insanın kötü yönünü temsil eden içsel kuvve; Hz. Musa'nın asası ile denizin yarılması gel-git olarak yorumlanmıştır. S. Ahmed Han (1817-1898) Cebrail'i Hz. Peygamber'in içindeki meleke-i nübüvvet ve Hz. Âdem kıssasını temsili olarak izah etmiştir. M. Abduh (1849-1905) fil olayında kuşların taş atmasını mikrop, melek ve cinleri harici varlığı olmayan

¹¹ Yüksel Özemre, “Fiziksel Realite Meselesine Giriş”, *Kutadgu Bilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi* Ekim 2002, sayı. 2, (ss. 205-236.) s. 217. Ayrıca bk. Şahin Efil, “Evrenin Fiziksel ve Metafiziksel Boyutuna İlişkin Bir Deneme–Bir Kur’an Teriminin Bilimsel ve Felsefi Açılımı: Emr”, *Marife* 5/1 (Bahar 2005), (ss. 107-120), 116.

¹² Şahin Efil, “Evrenin Fiziksel ve Metafiziksel Boyutu”, 109.

¹³ Efil, “Evrenin Fiziksel ve Metafiziksel Boyutu”, 111, 119.

insanların ruhlarına bitişen birer kuvve olarak açıklamıştır.¹⁴ Yine modern dönemde Kur’ân kıssalarının demitolojizasyon (mitolojiden arındırma) yöntemiyle okunması¹⁵ da gündeme gelmektedir. Burada değinilen yaklaşımlar Kur’ân’da anlatılan melek, cin ve şeytan gibi varlıkların, bilginin, Hz. Âdem kıssasının ve diğer kıssalarda anlatılan mucizelerin, Allah’ın yardım ve helaki gibi olaylara müdahalesinin naslardan ilk planda anlaşıldığı gibi anlaşılması gerektiğini iddia etmektedir. Bu ise Kur’ân’ın hem bilgi ve hidayet kaynağı olarak tasavvurunda hem de tefsir ve te’vilin yöntemi hakkında çok farklı algıların oluşmasına sebebiyet vermektedir. Bu makalede naslar ve tefsir kaynakları üzerinden bu tür anlayışların doğruluk durumu da ele alınmış olacaktır.

Biz bu çalışmada insan ve âlemin farklı boyutlarını ve ilişkilerini, âyetlerin olaylardan sonra inzal edilmesinin bu konuları anlamaya etkisini Bedir savaşıyla ilgili âyetler üzerinden ele alacağız. Ayrıca elde edilen bilgiler çerçevesinde modern dönem Kur’ân yorumundaki akılcı te’villerin isabetliliğine de değinilecektir. Bu makalede Bedir savaşının tarihi yönlerine ve ilgili âyetlerin izahlarına sadece çalışmanın amacıyla ilgisi kadarıyla yer vereceğiz. Konuların daha iyi anlaşılması için tefsir kaynakları yanı sıra İslam tarihi ve hadis eserlerinden de istifade edilecektir.

1. Bedir Savaşıyla İlgili Âyetler, Muhataplar ve Yaşananların Arka Planı

Bedir savaşıyla ilgili âyetlerin kâhîr ekseriyeti Bedir sûresi de denilen¹⁶ Enfâl sûresi’nde yer almaktadır. Kur’ân’da bir konunun doğru anlaşılması için bağlam ve muhataplarının tespit edilmesi gerekmektedir. Öncelikle âyetlerin Bedir savaşından sonra nazil olduğunu, savaşın öncesine, savaş anına ve savaş sonrasında yönelik değerlendirmeleri ihtiva ettiğine dikkat edilmesi önem arz etmektedir.

Âyetlerin muhtevâsından muhatapların Hz. Peygamber, “hakiki mü’minler” olarak tavsif edilen kemâl ehli mü’minler, savaş öncesi ve ganimetler konusunda sorun çıkaran ve eleştirilerin odağında olan sahabiler, melekler, şeytan, müşrikler, münafıklar ve kalbi marazlılar oldukları anlaşılmaktadır. Bu bilgilerden âyetlerin muhataplarının hem şehâdet/zâhîr âlemden hem de gayb/bâtın âleminden olduğu görülmektedir.

Enfâl sûresinin geneli geriye dönük ders çıkarmayı konu edinmektedir. Asıl amaç, yaşananların düşünülerek hakikatin kavranması olduğundan 7, 9, 11, 12, 30, 32, 42, 43, 44, 48 ve 49. âyetler olmak üzere toplam 11 âyet “hatırlayın, geçmişte şunlar şunlar olmuş, şöyle söyle yapmıştınız” anlamındaki “لَذِكْرُوا” edatı ile başlamakta; yine aynı amaçla 26. âyet “وَأَذْكُرُوا” şeklinde başlamaktadır. Bu kullanımlar da sûrenin amacının geçmişte zâhîr ve bâtında yaşananlar üzerinden muhatapların özellikle de ganimet konusunda sorun çıkaranların zâhîr ve bâtın/kalplerinin ıslah edilmesinin amaçladığını göstermektedir.

¹⁴ İsmail Albayrak, *Klasik Modernizmde Kur’an’a Yaklaşımlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 65-69; 127-131. M. Abduh’un Kur’ân kıssalarını modern tarzda yorumlamasıyla ilgili bak. Hanefi Şola, *Kur’an Kıssalarına Çağdaş Yaklaşımlar –Menâr Tefsiri Örneğinde-*, (Ankara: Fecr Yayınları, 2021) 83-233; Gaybi varlık alanları ve varlıkların Muhammed Ali tarafından alegorik/sembolik ve anagogik/bâtınî, kıssalar ve mucizelerin rasyonalist ve natüralist okunmasıyla ilgili Bk. Hadiye Ünsal, *Tefsirde Heterodoksi Kâdyânîlik ve Kur’an*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 95-201.

¹⁵ Bk. Muhammed Coşkun, *Modern Dünyada Kur’an Yorumu* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2018), 145-160.

¹⁶ Karaman vd, *Kur’an Yolu*, 2/659.

Hicri 2. yılda gerçekleşen Bedir savaşı İslam tarihinin dönüm noktalarından biri olduğu kadar, mü'minlerin velisi olarak Allah'ın yardımı, âlem, insan ve hayatın boyutlarının anlaşılması açısından da önemli bilgi ve tecrübeler içermektedir.

İslam ordusu Bedir'e doğru yola çıkma sürecinde iken Hz. Peygamber gösterilen rüya üzerine müşriklerle savaş çıkma ihtimalini de gündeme getirdi. Ancak savaş ihtimali bazı mü'minlerin hoşuna gitmediği için, savaşa yönelik hazırlık yapmadıklarını söyleyerek Hz. Peygamberle tartıştılar. Hz. Peygamber'i Medine'de koruma sözü veren ensar Hz. Peygamberle savaşa girmeyi kabul etti. Hz. Peygamber sevinerek "Vallahi, düşmanların öldürülüp düştükleri yerleri görüyorum" buyurarak müşriklerin tek tek nereye düşeceklerini gösterdi. Bu şekilde savaşın kesin gerçekleşeceği anlaşıldı.¹⁷ Bedir savaşı henüz gündemde yokken Hz. Peygamber'in halası Atike'nin Mekkelilerin başına bir felaket geleceğine¹⁸ Abdumenaftan Cuheyem b. Salt'ın müşriklerin yenileceğine ve kimlerin öldürüleceğine¹⁹ ve Mekkelilerden başka bir şahsın da aynı doğrultuda rüya gördüğü nakledilmektedir.²⁰ Bazı müşrikler bu rüyaların etkisiyle savaşa katılmak istememişler, ancak Ebu Cehil'in sözleri baskın geldiği için Bedir'e gitmek durumunda kaldıkları nakledilmektedir. Hz. Peygamber ve diğer üç şahsa aynı doğrultuda gösterilen rüyaların gerçekleşmesi bazı rüyaların doğru bilgi ihtiva ettiğini göstermektedir.

1.1. Ganimet Konusunda İhtilaf Çıkaranların Uyarılması

Bedir savaşı sona erdiğinde, bazı sahabiler ele geçirdikleri mal ve esirlerin kendilerine verilmesini isterken; Hz. Peygamber'i korumak ve düşmanı takip etmek için ganimet toplamayla ilgilenmeyenler, ganimetin sadece toplayanlara verilmesi durumunda adaletsizlik olacağını söylediler. el-Enfâl sûresinin ilk âyetinde ganimete düşkünlük gösterenler eleştirilmektedir. Mukâtil b. Süleymân (öl.150/767) bu âyetin "Ganimeti dengeli paylaşarak aranızdaki ihtilafı giderin. Eğer gerçekten tevhidi tasdik ediyorsanız, ganimet konusunda Allah ve rasulüne itaat edin ve sulh olun." denildiğini kaydetmektedir.²¹ Âyetin bu şekilde inzal edilmesiyle bazılarının içinde de bir memnuniyetsizlik kalmaya devam etmekle birlikte sahabiler Hz. Peygamberden bir şey istemekten çekindiler.²² İbn Hişâm (öl. 218/833), Ubâde b. Samit'in (öl. 34/654) "Ahlakımız kötüydü, tartıştık, bundan dolayı Yüce Allah ganimeti elimizden aldı. Sonra Hz. Peygamber paylaştırdı."²³ sözünü aktarmaktadır.

Râzî'ye (öl. 606/1210) göre 1. âyetteki, *يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ* "Sana ganimetleri sorarlar." ifadesi, "Senden ganimet isterler." demektir. Ayrıca Abdullah b. Mes'ûd'un (öl. 32/652-53)

¹⁷ Ebu'l-Hasen b. Süleyman Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424), 2/5-6; Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1401), 2/16; Muhammed b. Ömer el-Vâkîdî, *Kitâbu'l-meğâzî* (Londra: y.y., 1966), 1/48-49; Ebu Muhammed Abdumelik İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye* (Şam: y.y., 2005), 1/666-677.

¹⁸ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/36-37.

¹⁹ İbn Hişâm, *es-Sîret*, 1/678.

²⁰ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/36-37.

²¹ Mukâtil, *Tefsîr*, 2/3-4. Nasr b. Muhammed b. Ahmed Ebû'l-Leys es-Semerkindî, *Tefsîru's-Semerkindî* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1431), 2/3-4; Ebû Mansûr el-Mâturîdî, *Te'vîlâtu Eblî's-Sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 2/329-330; Karaman vd, *Kur'an Yolu*, 2/658.

²² Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/98-105; Fahrüddîn İbn Ziyâuddîn b. Ömer Muhammed er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1401), 15/129-130.

²³ İbn Hişâm, *es-Sîret*, 1/702-703.

âyeti, *يَسْأَلُونَكَ الْأَنْفَالَ*, “Senden ganimetleri istiyorlar” şeklinde okuduğu da nakledilmektedir.²⁴ Âyetin sonunda *إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ* “Eğer iman ediyorsanız” buyrulması ganimet konusunda gösterilen tepkinin yanlışlığını, tartışmanın boyutlarını ve bütün bunların Allah katında hiç hoş karşılanmadığını anlatmaktadır.

Âyette “ganimet” değil “enfâl” kelimesi geçmektedir. Mevdûdî’ye göre bu kullanım ile ele geçirilen malların aslında savaş ganimetleri değil, “Allah’ın nimet ve lütfu” olduğu, dolayısıyla Bedir savaşının Müslümanların çabalarıyla değil, Allah’ın yardımı ile kazanıldığı anlatılmaktadır.²⁵

Kuşeyrî’ye göre ganimet konusunda tartışma çıkaran mü’minlere “Ganimet konusunda içinizden geçen dâilere/kalpte oluşan düşüncelere ve maslahatınıza uygun olduğunu düşündüğünüz durumlara itaat etmeyin, Allah’ın muradını nefsinizin isteğine tercih edin, aranızı düzeltin, kalbinizi hased ve kinden temizleyin.”²⁶ mesajları verilmiştir. Bu şekilde ganimet düşkünleri eğitilmiştir.²⁷ Naklettiğimiz bilgi ve yorumlardan sahabilerin bir kısmının ganimete düşkünlük göstermesinin, mü’minler arasında tartışma ve gerginliğe sebep olduğu için ilgili şahısların ilk âyetten itibaren çok farklı yönlerden eleştirildikleri görülmektedir. Diğer âyetlerde de görüleceği üzere ilgili Bedir savaşıyla ilgili âyetlerin en temel vurgusu da söz konusu eleştirilerdir.

1.2. Hakiki Mü’minlerin Övülmesi

İlk âyette tartışma çıkaranlar anlatıldıktan sonra 2-4. âyetlerde hakiki/olgun mü’minler övülüp takdir edilerek diğerlerine örnek gösterilmişlerdir. Mukâtil’e göre âyetler nâzil olunca övülen sahabiler “Biz, Allah’a ve rasulüne iman ettik, Medine’ye dönünceye kadar ganimetin taksim edilmesini istemiyoruz.” demişlerdir.²⁸ 4. âyette *أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا* “İşte onlar gerçek müminlerdir.” buyrulması hem tartışmayı çıkaranların ciddi olarak eleştirildiğini hem de olgun tavır gösterenlerin takdir ve tebci edildiklerini göstermektedir. Mâtürîdî’ye (öl. 333/944) göre vasıfları anlatılan bu olgun mü’minler sebat ve yakîn ile sıdklarını ispatlayanlardır. Bunlar zâhir ve bâtında, insanlar arasında imanın tahkikine erdikleri için imanları her an artış halindedir.²⁹

Kuşeyrî’nin (öl. 465/1072) izahına göre bunlar kalbi sükûna eren, tasdik ve takkik ehli dirler. Helal olmayan malı toplamazlar. Bunların ne şeriat ne de hakikat açısından eksiklikleri olmadığı için Allah katında özel mertebeleri vardır.³⁰ Zemahşerî’ye (öl. 538/1144) göre de ilk grubun imanının kâmil olmadığı açıklandıktan sonra kâmil iman sahipleri övülmektedir. Bu kâmil iman sahipleri haşyet, ihlas ve tevekkül gibi hem kalbin amellerini hem

²⁴ Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 15/118-120.

²⁵ Ebu’l-A’lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’an*, çev. Muhammed Han Kayanî vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), 2/150. Diğer görüşler için bk. Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehlî’s-Sünne*, 2/329; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu’l-kadîr* (San’a: y.y., ts.), 2/406.

²⁶ Ebü’l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdülmelik el Kuşeyrî, *Letâifü’l-işârât* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1436), 1/378.

²⁷ Karaman vd, *Kur’an Yolu*, 2/661-662.

²⁸ Mukâtil, *Tefsîr*, 2/4.

²⁹ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 2/331-332.

³⁰ Kuşeyrî, *Letâifü’l-işârât*, 1/379.

de namaz ve zekât gibi organların amellerini kişiliklerinde bir araya getirdikleri için imanda kemale ulaşmışlardır. Bu amellerinde eksiklik olanın imanda kemale ulaşması mümkün değildir.³¹ Konuyu aynı yönde izah eden Râzî'ye göre âyetlerde önce kalbin/bâtının ıslahı sonra bunun sonucu olarak zâhirin ıslah edilmiş hali olan ameller anlatılmıştır. Bütün bunlar kalbi tasfiye edip, ilahi marifetlerle nurlandıran, Allah katında ve marifet konusunda derece ve mertebeler kazandıran kötülüklerden arındıran hususlardır.³²

Eleştiri içerikli ilk âyet *“Eğer mü'min iseniz”* şeklinde bitmekte, takdir edilenlerin anlatıldığı âyetler *“Gerçek mü'minler o kimselerdir ki”* şeklinde başlamakta ve 4. âyette *“İşte onlar gerçek mü'minlerdir.”* buyrulmaktadır. Ayrıca ganimet taksiminin nasıl olması gerektiğini anlatan 41. âyette de inzal edilen hükmün sorun çıkaranlar tarafından kabul edilmesi için *“Eğer Allah'a ve hakkı batıldan ayıran o günde, iki topluluğun karşılaştığı günde kulumuza indirdiğimize inanıyorsanız”* buyrulmaktadır. Tüm bu ifadeler yaşananların basit bir şekilde “ganimetin nasıl paylaşılacağı” sorunu olmadığını, tam tersine meselenin ciddi bir hal aldığını göstermektedir. Âyetlerde iman üzerinden eleştiri ve takdirlerin yapıldığını dikkate aldığımızda meselenin ciddiyeti ve Hz. Peygamber'in ne kadar zorda kaldığı anlaşılmaktadır. Müfessirlerin takdir edilen mü'minlerin zâhir ve bâtında, kalb ve organların amellerinde tahkik ve kemale ulaştıklarını vurgulamaları da meselenin imanın eksiklik ve kemaliyle alakalı olduğunu; dolayısıyla eleştirilenlerin her iki açıdan da eksik oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca imanda tahkike ulaşmanın salt bilgi ile değil, bilinenlerin ihlasla uygulanmasıyla elde edilebileceği de anlaşılmaktadır. Bu durumda tahkiki imanı sadece “araştırma ve düşünmeye dayalı gerçekleşen iman” olarak tanımlamanın çok da isabetli olmadığı görülmektedir.

1.3. Savaşa Katılmak İstemeyen Ancak Ganimetten de En Çok Payı Almak İsteyenlerin Eleştirilmesi

Enfâl sûresi 5 ve 6. âyetlerde, ganimet konusunda tartışma çıkaranların savaş gündeme geldiğinde Hz. Peygamber'le tartışanlar oldukları anlatılmaktadır. Bunlar düşmanın daha güçlü olduğu bir savaşa gitmeyi göz göre göre ölüme sürüklenmek olarak algıladıkları için korkmuşlardı. Allah Teâlâ yardım ve zafer vaat ederek onların bu korkularını gidermeyi murat etmiş, ancak aynı zamanda bu vaade inanıp inanmayacakları konusunda da imtihan etmiştir. Mâtürîdî'ye (öl. 333/944) göre Allah Teâlâ insanlardan kaynaklanan sebepler olmadan, kendinden bir delil olarak Hakk'ın üstün gelmesini istiyordu. Bedir'de zâhiren güçsüz mü'minlerin, güçlü müşriklere galip getirilmesinde her şeyin Allah'tan olduğu ve sonucun insanlardan kaynaklanmadığının bilinmesi konusunda büyük bir ders vardır.³³

“Yüce Allah, cidalin önce savaşa katılmak istemeyip sonra ganimet isteyenlerin seciyeleri olduğunu açıklamaktadır. Hakiki iman kulun ihtiyarını terk ve kâmilten teslimiyeti geti-

³¹ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyye, 2008), 2/185-186.

³² Râzî, *Mejâtihu'l-gayb*, 15/121-129; Ayrıca bk. Ebu'l-Fidâ İsmâil İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid vd (Kahire: Müessesetu Kurtuba, 1421), 7/14-17.

³² Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'ânı Kerîm'in Türkçe Meâlî Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1990), 3/1157.

³³ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 2/332-334.

rir. Kendi ihtiyarını görmek imanın kokusunu almamak demektir. Hakikat ortaya çıktıktan sonra tartışmak kişinin istikbarına ve hayata meyline delalet etmektedir.³⁴ İbnu'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201) nakline göre 5 ve 6. âyetler de Hz. Peygamber'e "Sorun çıkarıcıları, Allah'ın hükmünü kerih görenleri dikkate almadan bildirilen hükmü uygula." buyrulmuştur.³⁵ Kisâî'ye (öl. 189/805) göre savaş konusunda tartışanlar savaşta ilahi yardımın gerçekleşeceği açıkça ortaya çıkmasına rağmen Hz. Peygamber'le tartışmayı sürdürmüşlerdir.³⁶ Bu bilgilerden tam teslim olamayanların Allah'ın yardım va'di ve zafer müjdesinin hakikati anlamadıkları; akıl ve tedbirlerine, görünen şartlara daha fazla değer atfettikleri için tevekkül ve itaatteki eksikliklerinin, yaşam tutkuları ve dünya sevgilerinin eleştirildiği görülmektedir.

Vâkıdî (öl. 207/823), Bedir ganimetlerinden kadife bir kumaş kaybolunca bazılarının onu Hz. Peygamber'in aldığını söylediklerini nakletmektedir.³⁷ Âl-i İmrân sûresi 161. âyette de anlatılan Hz. Peygamber'e yönelik bu gulûl/ganimetten çalma bühmanı, bazı mü'minlerin iman, teslimiyet, olgunluk ve Hz. Peygamber'e saygı konularında ne kadar eksik olduklarını göstermektedir. Bu olayla ilk âyetteki *إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ* "Eğer mü'min iseniz" eleştirisini birlikte düşündüğümüzde meselenin çok ciddi olduğu görülmektedir.³⁸ Bu âyetlerde sorun çıkarıcılar eleştirildiği kadar Hz. Peygamber ve olgun mü'minlerin teselli edilip güçlendirildikleri de söylenebilir.

el-Enfâl sûresinde 20, 25, 27, 29 ve 45. âyetlerde toplam beş yerde *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا* "Ey iman edenler!" hitabı eleştirel muhtevaya sahip bir şekilde yer almaktadır. Bazı âlimler her ne kadar bu hitabın teşrif içerdiğini söylemiş olsalar da bağlam ve muhtevadan eleştiri içerdikleri görülmektedir. Ayrıca 41. âyette de *إِنْ كُنْتُمْ آمَنْتُمْ بِاللَّهِ وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ التَّقَىٰ الْجَمْعَانِ* "Eğer Allah'a ve hakı batıldan ayıran o günde, iki topluluğun karşılaştığı günde kulumuzza indirdiğimizze inanıyorsanız" buyrularak ganimet ahkâmını kabul etmemeleri yine eleştirel bir şekilde anlatılmaktadır.

1.4. Hz. Peygamber ve Sahabenin Meleklerin Yardımı ile Müjdelenmeleri, Uyuklama ve Yağmur İle Desteklenmeleri

Müşrik ordusu İslam ordusundan daha güçlü olduğu için Hz. Peygamber ve sahabiler de dua etmişlerdi. 9. ve 10. âyetlerde mü'minlerin kalbinin itmi'nâna ermesi ve zafe-rin ancak Allah'ın dilemesiyle gerçekleşeceğini anlamaları için düzenli bir şekilde gelecek meleklerin yardımıyla müjdelenerek dualarına cevap verilmiştir.³⁹ Yardımın Allah'tan geldiğinin vurgulanması ile sadece Allah'a yönelmeleri hedeflenmiştir.⁴⁰

³⁴ Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, 1/380-381.

³⁵ Ebü'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr* (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-Arabî, 1431), 2/189.

³⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 15/129-131.

³⁷ Vâkıdî, *Megâzî*, 1/102.

³⁸ Râzî'nin bu konudaki açıklamaları için bk. Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 9/79-82.

³⁹ Vâkıdî, *Megâzî*, 1/59, 67; Tirmizî, *Sünen*, "Tefsir" 8; Buhârî, *Sabîh*, "Megâzî" 4; Mâturîdî, *Te'vîlât*, 2/334-335; Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 15/133-134. Âl-i İmrân sûresi 123-128. âyetlerde de sahabilere meleklerin yardımı vadi anlatılmaktadır.

⁴⁰ Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, 1/381; Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 15/135.

Bedir savaşı öncesi Müslümanlar su sıkıntısı yaşadıkları için gusül abdesti alamayanlar da vardı. Şeytan mü'minlere "Siz Allah'ın velileri olduğunuzu iddia ediyordunuz, hâlbuki sudan yoksun ve cünüb haldesiniz." şeklinde vesvese veriyordu. Mü'minlerin kalplerinin karıştığı bu ortamda Allah Teâlâ üzerlerine uyuklama indirdi ve yağmur yağdırdı. Bu şekilde sahabiler hem zâhiri olarak su ve temizlik ihtiyaçlarını giderdiler, hem de bâtinî olarak şeytanın kalplerine attığı ve rahatsızlık ve azab sebebi olan vesveselerden temizlenerek sabitkadem olarak yerlerini korudular.⁴¹ Şeytanın ümitsizlik vererek zayıflık ve yılgınlık oluşturduğu mü'minlere bu şekilde yarım edildi.⁴² Kuşeyrî'ye göre bu şekilde mü'minlerin "sır"ları⁴³ tahkik suyuyla Allah'tan başkasını ve başka sebepleri görmekten yıkanmış, vesveselere kaymaktan korunmuştu. Bu tecrübe ile sahabiler Cenab-ı Hak'ın farklı tasarruflarıyla kaderin nasıl işlediğine şahid oldukları için kalpleri sağlamaştı, "sır"ları sabitlendi, yardımın Allah'tan geldiğini ve yaşadıklarının kendi çabalarından kaynaklanmadığını yakinen anladılar.⁴⁴ İbn Atiyye'ye (öl. 541/1147) göre de meleklerin yardım müjdesi, yağmur ve bir anlık uyuklama sahabilerin kalplerindeki olumsuzlukları yok ederek onları güçlendirmiştir.⁴⁵

Burada aktarılan bilgiler Müslümanların hem zâhiren hem de bâtinen düşmanın, şeytanın ve nefsin etkisiyle çok zorlandıklarını, Allah Teâlâ'nın her iki boyuta yönelik desteği ile sahabilerin tüm varlıklarıyla güçlendikleri anlaşılmaktadır.

İlahi takdire ve kaderin işleyişine şahit ve vakıf olmak, Allah'ın hayat üzerindeki kudretini ve insanın kendi konumunu anlamak açısından önem arz etmektedir. Kaderin nasıl işlediğini, Allah'ın, yardım, vaad ve vaidinin nasıl gerçekleştiğini, dostluk ve beraberliğin nasıl görünür hale geldiğini tecrübe etmek sahabilerin iman, tevekkül, teslimiyet, kade-re rıza ve Allah'a güven konularında eğitmekte ve kemale erdirmektedir. Sahabilerin olgun olanlar ve olmayanlar olarak iki sınıfa ayrıldıklarını dikkate aldığımızda savaş meydanında herkesin korku, endişe, sabır ve kalplerinin sebat halinin aynı olmadığı, aslı itibarıyla zor olan savaş sürecinin ilahi yardımlarla kolaylaştığı anlaşılmaktadır.

1.5. Meleklerin Savaşa İştirak Etmeleri ve Müşrikleri "Okla ve Savaşarak Ben Öldürdüm" Diyenlerin Tekdir Edilmesi

el-Enfâl sûresi 11-14. âyetlerde meleklerin mü'minlerin safında savaşa katılmaları açıklanmaktadır. Taberî'nin (öl. 310/923) nakline göre melekler insan şeklinde sahabilerin yanına gelip müşriklerin kendi aralarında "Eğer Müslümanlar bize saldırırsa dağılıp, yok oluruz." dediklerini nakletmişler, böylece Müslümanların cesaretleri artmıştı. Melekler de mü'minlerle birlikte savaşa katılmışlardı.⁴⁶ Mâturîdî'nin izahına göre farklı âyetlerde vahiy kelimesinin ilham anlamında kullanımı ile kişinin kendisinden kaynaklanmayan bir bilginin kalbe ilkasını, melek ve şeytanın kalbe etkisini, hayır ve şerrin kalbe konulmasını ve sonuçla-

⁴¹ Mukâtil, *Tefsîr*, 2/7-8; Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/54.

⁴² Mâturîdî, *Te'vîlât*, 2/335-336; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 7/29-33.

⁴³ "Sır" kelimesi tasavvufta "ruhun bir idrak mertebesi" anlamında kullanılmaktadır. Bk. Necdet Tosun, "Sır/Tasavvuf" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009) 37/115. ss. 360-362.

⁴⁴ Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, 1/381-382.

⁴⁵ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Atiyye el-Endelûsî İbn Atiyye, *el-Muharru'l-vecîz fî tefsîri kütâbillahî'l-azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 2/504-507; Karaman vd, *Kur'an Yolu*, 2/670-671.

⁴⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/196-198.

rını anlatmaktadır.⁴⁷ İbn Atiyye meleklerin Bedir’de savaşa katılmayıp sadece hazır buldukları şeklindeki görüşün siyer kaynaklarında anlatılan bilgilere uymadığı için zayıf bir görüş olduğunu kaydetmektedir.⁴⁸ Meleklerle yönelik “vurun” emri, onların bu savaşa fiilen ve muharip olarak katıldıklarını göstermektedir. Şeytanın kalplere vesvese atması mümkün olduğu gibi, meleklerin de kalbe ilham vermesi mümkündür. Melekler savaşa katılma yanında müşriklerin kalbine korku verme görevlerini de yerine getirmişlerdi.⁴⁹

İbn Hişâm (öl. 218/833) ve Vâkıdî, meleklerin beyaz sarıklı şekilde savaşa katıldıklarını, tepeden savaşı izleyen iki müşrikten birinin meleklerin atlarının kişnemesini ve Ceb-rail’in atına “yürü” demesini duyduğunu; gözündeki perde kalkınca melekleri gördükleri için birinin ölüp diğerinin de öleceği gibi olduğunu; savaşta Müslüman kılıcını vurmada meleğin darbesi müşrikin cansız bir şekilde yere düştüğünü⁵⁰ nakletmektedir. İbn Kesîr (öl. 774/1373) ise sahabilerin müşriklerin vücutlarında bir tür yanık izinden kimlerin melekler tarafından öldürüldüğünü bildikleri⁵¹ aktarmaktadır. Bu rivayetler de Bedir savaşında farklı boyutlarda birçok olayın vuku bulduğunu ve her insanın kendi durumuna göre farklı tecrübeler yaşadığını göstermektedir. 19. âyetin sonunda *أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ* “*Muhakkak ki Allah iman edenlerle beraberdir.*” buyrulmaktadır. Bu ifade Bedir’de yaşananlarla Allah’ın kimin tarafında olduğunu ve Allah’ın beraberliğinin soyut, psikolojik veya mecâzî değil, yaşanan ve hissedilen bir gerçeklik olduğunu göstermektedir.⁵²

Savaş bittiğinde bazıları ganimeti hak ettiklerini anlatmak için övünerek kendilerinin düşmanları öldürdüklerini söylediler. Bununla ilgili olarak 17 ve 18. âyetlerde “Siz bu şekilde övünüyorsunuz ama gerçekte düşmanları siz öldürmediniz. Allah melekleri gönderdi, kâfirlerin kalbine korku saldı, zafer kazanmanız için kalplerinizdeki korku ve endişeyi yok etti.” buyrulmaktadır gerçekte öldürme ve atma eylemini de onların değil Allah Teâlâ’nın yaptığı açıklanmıştır.⁵³

Kuşeyrî’ye (öl. 465/1072) göre burada amaç “Ben öldürdüm” diye övünen kişilerin bu iddialarını yok etmek olduğu için “Amellerinizi yaratan Allah’tır. Kendinizi görmekten uzak durun.” buyrulmuştur. Müşâhede ehli ilahi takdirin nasıl işlediğini, kendilerinin de bu takdirin kontrolünde olduklarını görmüşlerdi.⁵⁴ Eleştiri içerikli bütün âyetlerin asıl hedefinin kendi akıl, tedbir ve amelini gözünde büyütüp Allah’ın takdir ve yardımını görmezden gelen veya göremez hale gelenlerin eleştirilmesi olduğunu düşündüğümüzde Kuşeyrî’nin “Kulun amellerini görmekten uzak durması” yönündeki yorumlarının bu âyetin vurgusu olduğu

⁴⁷ Mâturîdî, *Te’vîlât*, 2/336.

⁴⁸ İbn Atiyye, *el-Mubarru’l-vecîz*, 2/505.

⁴⁹ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 15/139, 140; Karaman vd, *Kur’an Yolu*, 2/671.

⁵⁰ İbn Hişâm, *es-Sîret*, 1/393-694; Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/77.

⁵¹ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘azîm*, 7/34.

⁵² Bedir savaşında yaşanan meleklerin savaşa katılması gibi olağanüstü konularla ilgili farklı değerlendirmeler için bk. İbrahim Balcı, “Hz. Peygamber’in Savaşlarında İlahi Yardım”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* s. 29 (2010), s. 81-135; a. mlf, “Bedir Savaşıyla İlgili Mucizevi Rivayetlerin Kur’an, Hadis ve Tarih Verilerine Göre Kritiği”, *İstem* s. 13 (2009), s. 185-124.

⁵³ Mukâtil, *Tefsîr*, 2/9; Vâkıdî, *Meğâzî*, 1/61, 71; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/196-198; ; Ebü’l-Berekât Hâfızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî, *Medâriku’t-tenzîl ve hakâiku’t-te’vîl* (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 2008), 1/637. İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘azîm*, 7/40-43; Bilmen, *Tefsiri*, 3/1169-1170.

⁵⁴ Kuşeyrî, *Letâifü’l-işârât*, 1/384.

anlaşılmaktadır. Ayrıca müşâhade ehlinin yaşadıklarıyla ilgili söylenenlerin ise Hz. Peygamber ve gurur, kibir, övünme gibi bir yanlışa da düşmeyen hakiki mü'minlerin halini anlattığı söylenebilir.

Kaynaklarda bu âyetlerle ilgili olarak Hz. Peygamber'in savaşın başlangıcında bir avuç toprak alıp müşriklere doğru savurduğu, toprağın değdiği bütün müşriklerin öldürdükleri kaydedilmektedir. Bu olay vakî olmakla birlikte âyetlerde eleştiri üslubu hâkim olduğu için konu ve muhatabın Hz. Peygamber değil, övünenler olarak anlaşılması daha isabetli görünmektedir. 17. âyette *“وَلِيُبَيِّنَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلََاءٌ حَسَنًا”* *“Allah, mü'minleri tarafından güzel bir imtihanla denemek için öyle yaptı”* buyrulmaktadır. Bu âyetteki “güzel imtihanın” Allah'ın takdiriyle planlanan ve her insanın kendi durumuna göre zorluk ve ilahi lütuflarla karşılaştığı için davranışlarında daha olgun hale geldiği, birçok konuda algı ve ufkunun açıldığı imtihan olduğu söylenebilir.⁵⁵

1.6. Allah'ın Kişi ile Kalbi Arasına Girerek Kalbe Müdahale Etmesi ve Mutakilere Furkan'ın Verilmesi

Enfâl sûresi 24. âyette mü'minlere “Allah ve Rasulü hayat verecek şeye çağırdıklarında icabet etmeleri emredilmekte ve Allah'ın kişi ile kalbi arasına gireceği” bildirilmektedir. Bu âyetteki *“وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ”* *“Allah kişi ile kalbinin arasına girer”* ifadesi müfessirler tarafından şu şekilde açıklanmaktadır.

Mâtürîdî'ye göre bu ifade “Allah, kalbe müdahale ederek zayıf/zelil olanı aziz, korkağı cesaretli yaparak emniyet duygusu verir; aziz olanı zelil, cesaretliyi korkak yaparak korku içinde bırakır. Bunu iyi anlayın ve emirlere itaat edin”⁵⁶ anlamına gelmektedir. Vâhidî'nin nakline göre Allah mü'minle küfür, kâfırle iman arasına girer” demektir.⁵⁷ Mâverdi'nin izahına göre “Allah insan ile kalbi arasına girip kalbine müdahale eder ve kişi ne yaptığını bilemez.” gibi anlamlara gelmektedir. Ayrıca âyette Allah'ın kula ve kalbine çok yakın olduğu ve istediği gibi evirip çevireceği anlatılarak muhataplara yönelik çok şiddetli bir uyarıda bulunmaktadır.⁵⁸ Râzî'ye göre Kur'an'daki bilgiler ve aklî deliller kalbin bütün hallerinin asıl failinin insan değil, Allah olduğunu göstermektedir.⁵⁹ *Kur'an Yolu* tefsirindeki izaha göre ise “İnsan ile kalbinin arası” ifadesi bir deyim olup bundan insanın şuuru, akli ve duyguları kastedilmektedir. Hiçbir beşerin giremeyeceği, bilemeyeceği ve müdahale edemeyeceği bu alanlara Allah müdahale edebilir; inanç, bilgi ve duyguların değişmesini sağlayabilir. Bu sebeple kullar rablerine sığınmalı; inanç, duygu ve düşüncelerini güzelleştirmesi için O'na yarkarmalıdır.⁶⁰

Bedir savaşıyla ilgi anlatılanlar savaşın tüm boyutlarında Allah Teâlâ'nın farklı şekillerde olaylara, mü'minlerin ve müşriklerin kalbine doğrudan ve dolaylı müdahale ettiğini

⁵⁵ Bk. Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, 1/384-385; Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Mâverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn* (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye-Müessesetü'l-Kütübü's-Sekâfi, ts.), 2/305; Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *el-Vasît fî tefsiri'l-Kur'âni'l-mecîd* (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415), 2/406; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 7/43.

⁵⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 2/342.

⁵⁷ Vâhidî, *el-Vasît*, 2/452.

⁵⁸ Mâverdi, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 2/307-308.

⁵⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 15/152.

⁶⁰ Karaman vd, *Kur'an Yolu*, 2/680.

göstermektedir. Mü'minlerin velisi ve her insanı durumuna göre imtihan eden olarak Yüce Allah'ın bu müdahalelerinin Bedir'le sınırlı olduğunu söylemek mümkün değildir.

26. âyette sorun çıkarıcıların yerlerini bilmeleri ve ders almaları için Mekke'deki za-yıflık günlerini hatırlamaları istenmektedir. Âyet Mekke'yi hatırlattığı için özellikle muhacir-leri muhatap almaktadır.⁶¹ Âyetin “Hz. Peygamber’le Medine’de kavuştuklarınızın değerini bilin.” anlamına geldiğini söyleyen Râzî’ye göre burada Allah, onlara ganimetler hususunda hainlik etmemelerini emretmiş ve bu husustaki hiyaneti kendine yapılmış hiyanet gibi say-mıştır.⁶² Âyetin sonundaki *وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ* ifadesi “Hiyanet etmekte olduğunuza vakıf bulun-uyorsunuz. Bunu bildiğiniz halde ihanete nasıl cüret edersiniz.” demektir. Bu ifadenin “Siz, ihanet ile istikamet, iyilik ile kötülüğün arasını tefrik edecek bilgiye sahipken nasıl böyle büyük bir günahı işlersiniz.” anlamına geldiği de söylenmiştir.⁶³

29. âyette eleştirilen Müslümanlara eğer muttaki olurlarsa “furkan”ın verileceği açıklanmaktadır. Mukâtil’e göre furkan, eleştirilenlere şüpheden kurtaracak bir çıkış yolu verilmesidir.⁶⁴ Mekki b. Ebî Talib’e (öl. 437/1045) göre ise âyet “Eğer siz farzları yerine getirip, masiyetlerden kaçınır, Allah ve rasulüne hiyaneti terk ederseniz size gerçeği görme yeteneği lütfeder.”⁶⁵ anlamına gelmektedir. Furkan, kendisiyle hakla batılın ayrıldığı bol ilim, şüphe ve vesveseleri yok eden ilhamdır. Âlimlerin furkanı delillerine bağlıdır. Âriflerin furkanı ise irfanları ölçüsünde lütfedilmiştir.⁶⁶ Şevkânî’ye göre furkanın verilmesi karışık ve zor durumlarda kalblerin sebatını, basiretin açılmasını ve en güzel hidayetinde elde edilmesini sağlamaktadır.⁶⁷ Furkan ile basiretin açılması ve zor durumda en doğru görüşe ulaşma imkânı şeklindeki izahlar, furkanın kalbe ilkâ edilen bir tür nur, vahiy/ilham olduğunu göstermektedir. Sahabenin yaşadığı durumla bebeği öldürülme tehlikesiyle karşı karşıya olan Hz. Musa’nın annesinin kalbine inzal edilen vahiy/ilham ile kalbindeki şüphe ve korkuların yok edilip, ne yapması gerektiğini öğrenmesi⁶⁸ arasında benzerlik bulunmaktadır. Bu da furkanın verilmesinin anlamıyla ilgili naklettiğimiz izahların isabetli olduğunu göstermektedir.

Enfâl sûresi 30. âyet *أَلَمْ* “hatırla, hatırlar mısınız?”⁶⁹ ile başlayarak Medine’de ulaşılan imkânlar üzerinden Hz. Peygamber’e müşriklerin hicret günlerindeki tuzakları, zorluklar ve ilahi yardımlar hatırlatılmakta ve kâfirlerin Müslümanlar aleyhine mekr/tuzaklar kurdukları, Allah Teâlâ’nın onların tuzaklarını boşa çıkardığı ve kendi mekrini/planını yürürlüğe koyduğunu anlatılmaktadır.⁷⁰ Bu âyetle de Allah’ın müşriklerin tuzaklarını boşa çıkararak Hz. Peygamber’e yardımları hatırlatılmaktadır.

⁶¹ Buhârî, *Sabîb*, “Megâzî” 3.

⁶² Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 15/155-157. Ayrıca bk. Kuşeyrî, *Letâifü’l-işârât*, 1/389-390.

⁶³ Bilmen, *Tefsîr*, 3/1176-1177.

⁶⁴ Mukâtil, *Tefsîr*, 2/13.

⁶⁵ Ebu Muhammed Mekki b. Ebî Talib, *el-Hidâye ilâ bulûğî’n-nihâye* (Câmiatü’ş-Şârîka Külliyyatü Dirâsâtü’l-Ulyâ ve’l-Bahsi’l-İlm, 2008), 2795.

⁶⁶ Kuşeyrî, *Letâifü’l-işârât*, 1/391.

⁶⁷ Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, 2/435.

⁶⁸ Bk. el-Kasas 28/7.

⁶⁹ Karaman vd, *Kur’an Yolu*, 2/685.

⁷⁰ Mukâtil, *Tefsîr*, 2/13-14; Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 15/160-16; Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, 2/436.

1.7. Savaşta İki Tarafa Birbirlerinin Az Gösterilmesi, İlahi Takdirin Gerçekleşmesi ve Rüzgârın Kesilmesi

Enfâl sûresi 41. âyette ganimetin nasıl paylaşılacağı anlatılmakta ve “Eğer Allah’a, Rasulüne ve kulumuza iki ordunun karşılaştığı furkan gününde indirdiklerimize iman ediyorsanız” şeklinde bir eleştiri ve uyarı ile son bulmaktadır. Devamındaki 42-53. âyetlerde savaşta Allah’ın mü’min ve müşriklerin gözlerine müdahalesi,⁷¹ şeytanın müşrikler safında yer alması, münafıkların ve kalbi marazlıların ölüm anları gibi konular anlatılmakta ve sahabilere bazı emir ve uyarılarda bulunmaktadır. Ganimetin nasıl paylaşılacağı açıklandıktan sonra uyarılara ve ilahi yardımların anlatılmasına devam edilmesi sorun çıkaranların kolay ikna edilemediği, dolayısıyla yaşanan sorunların büyüklüğünü anlatmaktadır.

Kurtubî’ye (öl. 671/1273) göre tüm yaşananlar Allah’ın mü’minlere yardım ederek İslam’ın üstün gelmesini takdir ettiği için gerçekleşmiştir. Savaş ortamında yakaza halinde taraflar karşılıklı olarak birbirlerini az görmüşlerdi. İbn Mes’ud düşmanı 70 kişi görmüş, yanındakilere müşriklerin kaç kişi olduğunu sorunca “100 kişiler” demişlerdi. Ancak savaş sonrası esirlere kaç kişi oldukları sorulunca “1000 kişiydik.” demişlerdi. Savaş öncesi müşrikler Müslümanları az gördükleri için Ebu Cehil “Bunlar hemen yeneceğimiz bir avuç insan.” demiş ancak savaş başlayınca mü’minleri kendilerinden çok görmüşlerdi.⁷²

Hz. Peygamber’e düşmanın az gösterilmesi, onu sahabilere haber verdiğinde yakınlarının artması, cihadda tüm güçlerini kullanmaları içindir.⁷³ Rüya gösterilmesi Allah’ın hikmeti ileler. Hz. İbrahim’de olduğu gibi peygamberlerin rüyaları vahiy olduğu için âyette rüya gösterme fiili Allah’a isnad edilerek “Rüyayı sen görmedin, ben gösterdim.” buyrulmuştur. Ruhların ve akılların lügati, konuşma dilinden daha geniş olduğu için rüya ile daha çok şey anlatılmıştır.⁷⁴

“Ordular karşılaştığında müşriklerin kalbinde korku oluşması için müşriklere mü’minler kendilerinin iki katı gösterildi. 43. âyetin sonundaki “İşler Allah’a döner.” cümlesi “Sebepler ve sebeplerin yaratılması O’nun elindedir” demektir. Sebepler iki mertebedir. Birincisi kulların ve olayların etkin olduğu yakın/karîb sebepler. İkincisi ise sadece Allah’ın etkin olduğu yüce/üst mertebedeki sebeplerdir. Sebepler her ne kadar bu şekilde ikiye ayrıl-sa da aslında hepsi Allah’ın hâkimiyetinde bulunmaktadır.”⁷⁵

“Allah hem bu savaşın olmasını hem de Müslümanların yenmelerini istediği için bunun maddî, stratejik ve psikolojik sebeplerini de hazırlamış, yaratmış ve sahabilerin cesaretlenmesi için düşmanı az göstermiştir. Tabii olguların üstünde ve onların yapıp yaratıcısı olan ilâhî irade, insanların algılarını da sonucu etkilemeye elverişli olacak şekilde değiştiriyordu. Haddi zatında bütün işler O’na ait, O’na râci idi ve kendi başına olup biten hiçbir şey yoktu.”⁷⁶

⁷¹ Âl-i İmrân 13. âyette de müşriklerin sahabileri kendilerinden çok gördükleri açıklanmaktadır.

⁷² Kurtubî, *Abkâmu’l-Kur’an*, 10/36-38.

⁷³ Nesefî, *Medâriku’t-tenzîl*, 1/636-637.

⁷⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 10/22-23.

⁷⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 10/28.

⁷⁶ Karaman vd, *Kur’an Yolu*, 2/693-694.

Sorun çıkarana “İlahi yardım olmasa zafere, dolayısıyla ganimete ulaşamazdınız.” anlamındaki 42. 43. ve 44. âyetler “Yaşanan tüm süreçlerdeki ilahi yardımları hatırlayın.” anlamında “لَذٰ” ile başlamaktadır. Mukâtil’e göre bu âyetlerde “İslam’ın ve Müslümanları izzeti, şirk ve müşriklerin zilleti için Allah’ın ilminde kesinlikle olacak diye önceden belirlenen zaferin gerçekleşmesi için bu yardım ve müdahalelerin yapıldığı”⁷⁷ anlatılmaktadır.

Orduların Allah’ın takdiriyle karşılaşmasının anlatıldığı 42. âyette ve karşılıklı iki tarafın birbirine az gösterildiğinin beyan edildiği 44. âyette olayların önceden belirlenen ilahi takdirin gerçekleşmesi için bu şekilde yaşandığı “لَيَقْضِيَّ اللهُ أَمْرًا كَانَ مَفْعُولًا” “Allah, olmasını murat ettiği şeyi gerçekleştirsin diye” şeklinde açıklanmaktadır. Aslında iki ayette geçen bu ifade tüm sürecin kim tarafından nasıl yönetildiğini göstermektedir.

Mâtürîdî’ye göre 42. âyette iki ordunun karşılaşmasını Allah Teâlâ’nın takdir ettiği, aksi takdirde planlansa bile bunun başarılamayacağı anlatılmaktadır. Bu âyetteki “لَيَقْضِيَّ اللهُ أَمْرًا كَانَ مَفْعُولًا” ifadesi bütün bunların Allah’ın daha önce vaad ettiği zafer ve yardımın gerçekleşmesi için ve Allah’ın olmasını takdir ettiği hükmün gerçekleşmesi için yaşandığı anlamına gelmektedir.⁷⁸ Kuşeyrî’ye göre Bedir’de farklı şekillerde kaderin nasıl işlediği; olayların kulların tedbiriyle değil Allah’ın takdir ve müdahalesiyle şekillendiği hatırlatılmaktadır. Allah Teâlâ bir konuda hüküm verdiğinde sebepleri de ona göre yarattığından tarafların cesaretlenmesi için olaylar bu şekilde takdir edilmiştir.⁷⁹ İbn Hişam, Nesefî (öl. 710/1310) ve İbn Atiyye’ye göre de Bedir’de Allah’ın evliyasına/dostlarına yardım, düşmanlarını kahretmesi ilkesi gerçekleşmiştir.⁸⁰

İbn Âşûr’a (öl. 1973) göre de Bedir’de yaşananlar Ahzâb sûresi 38. âyette belirtilen “وَكَانَ أَمْرُ اللهِ قَدْرًا مَقْدُورًا” “Allah’ın emri, kesinleşmiş bir yazıdır.” anlamındadır.⁸¹ 44. âyetin sonunda “وَاللّٰهُ تَرْجِعُ الْأُمُورُ” “Bütün işler Allah’a döner.” buyrulmaktadır. Bedir’de olayları Allah’ın yönlendirdiği tecrübe edildiği için bu ifade sadece moral veren bir bilgiyi değil bir gerçekliği anlatmaktadır. Sahabilerin bu ve benzeri konulardaki her tecrübesinin imanda tahkike ulaşmalarının adımları olduğu söylenebilir.

Düşmanla karşılaşmak kalplerin karıştığı ve kişilerin tereddüt edecekleri bir durum olduğu için Allah Teâlâ 45. âyette sahabilere kalplerinin sağlamlanması için savaş ortamında çok zikretmelerini emretmiştir. Kuşeyrî’ye göre “Sebat ancak kalbin kuvveti ve yakînin sağlamlığıyla gerçekleştiği için bütün hayırlar ancak kalbin sebatıyla elde edilebilir. Bu ise ancak basiretin açılması, Allah ile birlikteliğin tahakkuku, bütün olanların O’ndan olduğuna şahit olduğunda Hakk’a tam teslimiyetin elde edilmesiyle gerçekleşir. İşte o zaman kul, Allah’ın hükmünden razı olarak en güzel yardımları bekler. İşte bütün bu hallerin yaşanması için

⁷⁷ Mukâtil, *Tefsîr*, 2/19.20.

⁷⁸ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Eblî’s-Sünne*, 2/357. Bedir zaferinin ilahi irade ve kaderle alakası olmadığına dair görüşler için bk. Mehmet Azimli, “Hz. Peygamber Dönemi Savaşlarında Meleklerin Yardımı Meselesi” *Journal of Islamic Research* XXI/3 (2010), s. 16.

⁷⁹ Kuşeyrî, *Letâifü’l-işârât*, 1/396-397.

⁸⁰ İbn Hişam, *es-Sîretü’n-nebevîyye*, 1/735; Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Eblî’s-Sünne*, 2/358; Nesefî, *Medâriku’t-tenzîl*, 1/647; İbn Atiyye, *el-Mubarrû’l-vecîz*, 2/535.

⁸¹ Muhammed b. Tâhir İbn Âşûr, *Tefsîru’t-tahrîr ve’t-tenvîr* (Tunus: Dâru Sahnûn li’n-Neşr ve’t-Tevzi’, 1984), 10/20.

mü'minlere savaşta Allah'ı çok zikretmek emredilmiştir.⁸² Kurtubî'ye göre zikir zorluk anında sebat bulmaya yardım ettiği için kalbiniz sarsıldığı, yanlış düşünceler oluştuğunda kalbin yakîn üzere sabitlenmesi için dilin ise zikre sabitlenmesi emredilmiştir.⁸³ İbn Âşûr'a göre ise sahabilere hem dil hem de kalble zikretmeleri emredilerek sadece Allah'ın yardım edebileceğini bilerek kalblerinin güçlenerek başarıya ulaşmaları murat edilmiştir.⁸⁴ Müfessirlerin izahlarından nefsin ve şeytanın oyunlarına aldanmayarak kalbin sebat bulup zafere ulaşılması için zikrin emredildiği anlaşılmaktadır.

“46. âyette mü'minlere Allah ve Rasulüne itaat etmeleri, nizaya düşmemeleri ve sabretmeleri emredilmekte aksi takdirde تَذُوبٌ رِيحُكُمْ “rüzgârımız gider” buyrulmaktadır. Buradaki rüzgârın gitmesi/kesilmesi ilk planda mecâzî bir ifadeymiş gibi anlaşılabilir güç, devlet ve zafer olarak izah edilse de müfessirlerin görüşlerinden bunun savaş zamanlarında zaferin habercisi olarak esen Sabâ rüzgârı olduğu anlaşılmaktadır.”⁸⁵ Kurtubî, rüzgâr kelimesinin güç ve kuvvet anlamına geldiğini kaydettikten sonra Katâde (öl. 117/735) ve İbn Zeyd'den (öl. 136/754) kâfirlerin yüzüne karşı esen rüzgâr gelmeden zafer kazanılmadığını nakletmektedir. Hz. Peygamber “Saba rüzgârı ile desteklendim. Âd kavmi ise debbûr rüzgârı ile helak edildiler” buyurmuştur. Kurtubî ayrıca Mücâhid'in (öl. 103/721) “Uhud savaşında sahabiler emre uymayınca rüzgâr kesildi” dediğini de nakletmektedir.⁸⁶ Râzî'de diğer yorumları da nakletmekle birlikte saba rüzgârı görüşünün daha isabetli olduğunu söylemektedir. Nitekim Müslümanlar münakaşa ettikleri için, güç ve kuvvetleri gitmiştir.⁸⁷ 46. âyetin sonunda انَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ “Kuşkusuz Allah sabredenlerle beraberdir.” buyrulmaktadır. Kuşeyrî'ye göre bu ifade “Siz tam sebat edip ve işleri Allah'a tevîz ederseniz Allah da sizi tam olarak velayetine alır” demektir.⁸⁸ Bedir'de yaşananlar Allah'ın bu va'dinin gerçekliğini göstermektedir.”

Bedir savaşına katılanların bir kısmını münafıklar ve kalbi marazlılar oluşturmaktaydı. Bunların bir kısmı Mekke'de “iman ettim” dediği halde Medine'ye hicret etmeyenler ve işkence gördükleri için irtidat edenlerdi. Savaş meydanında sahabilerin azlığını görünce zafer kazanmalarının mümkün olmadığını söyleyerek mü'minleri eleştirmişlerdi. Fakat sahabiler zafer kazanırken münafıklar ve kalbi marazlılar meleklerin azabıyla savaş meydanında can verdiler. Kaynaklarda cesetlerinde meleklerin darbe izlerinin görüldüğü de nakledilmektedir.⁸⁹ 51. âyetin sonunda وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَالِمٍ لِّلْعَبِيدِ “Allah kullara asla zulmedici değildir.” buyrulması ilahi yardım ve azab/helâk konularını doğru anlamaya davet etmektedir.

⁸² Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, 1/396-397.

⁸³ Abdullah b. Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi'u li abkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdu'l-Hasen et-Türki (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1427), 10/39.

⁸⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-temvîr*, 10/29-31.

⁸⁵ Bk. Mukâtil, *Tefsîr*, 2/20; Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/78; Buhârî, *Sabîh*, “İstiskâ” 26; Mâtürîdî, *Te'vilât*, 2/359. Bilmen, *Tefsîr*, 3/1194.

⁸⁶ Kurtubî, *Abkâmu'l-Kur'ân*, 10/40-41; Bilmen, *Tefsîr*, 3/1194.

⁸⁷ Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, 15/177.

⁸⁸ Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, 1/398.

⁸⁹ Mukâtil, *Tefsîr*, 2/22-23; Muhammed b. Yesâr İbn İshak, *Sîretü İbn İshak* (y.y.: Ma'hedu'd-Dirâsât ve'l-Ebhâs li't-Ta'rib, ts.), 318-319; İbn Hişâm, *es-Sîret*, 1/702; Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/73; İbn Atiyye, *el-Muharru'l-vecîz*, 2/539-540; Kurtubî, *Abkâmu'l-Kur'ân*, 10/44-46.

42. 43. ve 44. âyetlerin “ل” ile başlaması “Hafızanızı zorlayın da olayların nasıl şekillendiğini anlayın ve haddinizi bilin.” anlamına gelmektedir. Allah’ın takdirinin hayat üzerindeki etkisini anlamayan sahabilere yönelik yapılan bu uyarı ile her insanın geriye dönük tefekkür ederek hayatında ilahi takdirin ne kadar etkili olduğunu kendi tecrübesiyle anlamasının murat edildiği de söylenebilir.

1.8. Şeytan’ın Bedir Savaşına İştiraki

Kur’ân’da şeytanın tüm insanları hak yoldan alıkoymak için farklı şekillerde mücadele eden güçlü bir varlık olduğu, dostlarına Müslümanlarla mücadele etmeleri için vahyettiği⁹⁰ ve kalplere vesvese⁹¹ verdiği anlatılmaktadır. Yine Allah Teâlâ kıyamete kadar şeytana izin verdiğinde “Haydi, Süvarilerin ve yayalarınla insanlara karşı ordu topla...,”⁹² buyurduğu da bildirilmektedir. Bu âyet şeytanın yalnız olmadığını, farklı donanım ve seviyede askerlerinin olduğunu göstermektedir. Şeytanla insanların ilişkisi genel olarak görme ve temessül söz konusu olmadan devam etse de Bedir örneğinde olduğu gibi farklı tecrübeler de yaşanabilmektedir.

Rivayetlere göre Bedir’e gelen müşrikler düşmanları Kinane oğullarının Mekke’ye saldırmalarından korkmaktaydı. Şeytan, Kinâne oğullarının lideri Sürâka kılığında girerek yanlarına gelip “Sizinle birlikteyim, adam ve silahlarımla size destek olacağım, bugün sizi kimse yenemez.” dedi. Ancak savaş meydanında müşrikleri bırakıp kaçıp gitti. Savaş sonrası müşrikler Mekke’de Süraka ile karşılaştıklarında “Senden dolayı savaşı kaybettik.” dediklerinde Sürâka Bedir’e hiç gitmediğini söylediğinde müşrikler de gördüklerinin Sürâka değil şeytan olduğunu anladılar.⁹³ Mukâtil, şeytanın temessül ettiğini ve 70 mü’min cinin müslümanlar safında yer aldığını nakletmektedir.⁹⁴ Vâkîdî, şeytanın Sürâka lisanıyla konuştuğunu nakletmektedir.⁹⁵ Mâtürîdî, İbn Atiyye Kurtubî, Ö. N. Bilmen (1883-1971), şeytanın Bedir’e askerleriyle geldiğini, Cebrail ve Mikail’in 500’er meleğe komuta ettiğini, Cebrail’in savaşmak için şeytanın karşısına çıktığında şeytanın kaçtığını nakletmektedir.⁹⁶

Râzî diğer kaynaklar gibi Şeytan’ın Dârünnedve’de de temessül ettiğini anlattıktan sonra Kadı Abdülcebbar’ın (öl. 415/1025) şeytanın temessülünü reddetmesini “Allah Teâlâ’nın, İblis’i çeşitli vesveseler vermeye muktedir kılması garip karşılanmadığına göre, ona temessül kudretini vermesi nasıl tuhaf karşılanabilir?” şeklinde eleştirmektedir.⁹⁷ İbn Âşûr şeytanın temessülünü de mümkün görmeye birlikte konuyu önce şeytanın Sürâka’yı etkileyerek müşriklere destek vermeye sevk ettiğini, sonra Allah’ın müstesna yardımlarını görünce kendisinin de bundan zarar görebileceğini anlayarak, korkup çekindiğini, bu sırada Sürâka’nın da aklını başına devşirdiğini kaydetmektedir. Konunun devamında ise meleklerin

⁹⁰ el-En’âm 67121

⁹¹ en-Nâs 114/4-6.

⁹² el-İsrâ, 17/64.

⁹³ Mukâtil, *Tefsîr*, 2/21; İbn İshak, *Sîretü İbn İshak*, 315.

⁹⁴ Mukâtil, *Tefsîr*, 2/22.

⁹⁵ Vâkîdî, *Megâzî*, 1/39; 171, 175.

⁹⁶ Mâtürîdî, *Te’vîlât*, 2/360; Kurtubî, *Abkâmu’l-Kur’ân*, 10/42-44; İbn Atiyye, *el-Mubarrû’l-vecîz*, 2/537-539; Bilmen, *Tefsîr*, 3/1196-1200.

⁹⁷ Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 15/180-182.

görülmesi, şeytanın “Allah’tan korkarım” demesi gibi bilgiler Sürâka/bir insanla uyuşmadığı için konuyu şeytan ve onun kendi iç konuşması şeklinde açıklamaktadır.⁹⁸ Ancak Sürâka’nın Bedir’e katıldığına dair bir bilgi olmadığı için İbn Âşûr’un yorumunun isabetli olmadığı görülmektedir.

Hiz. Peygamber, şeytanın Bedir’de yaşadığı zillet halini "Şeytan, müminler üzerine inen rahmeti ve Yüce Allah'ın onların günahlarını bağışlamasını gördüğü Arefe günündeki kadar mağlup edilmiş, aşağılanmış ve kıskanç görülmemiştir. Sadece Bedir savaşında Cibril'in, melekleri idare ettiğini gördüğünde Arefe gününden daha zelif olmuştur."⁹⁹ şeklinde açıklamıştır.

“Şeytanın latif cisim olduğunu kabul eden Ehl-i sünnet kelâmcıları, onun çeşitli şekillere bürünüp (temessül) insanlara görünmesi için bir engelin bulunmadığı kanaatindedir. Bu âlimler Kur’ân’da ve hadis rivayetlerinde şeytanın Hz. Âdem, İbrâhim, Mûsâ, Süleyman ve Hz. Muhammed’e görüldüğünün haber verildiğini, Bedir Gazvesi sırasında Sürâka b. Mâlik’in suretine girerek müşriklere önce cesaret verdiğini, sonra da sırt çevirdiğini delil olarak zikrederler.¹⁰⁰ Normal şartlarda melekler, şeytan ve cinler insanlara görünmemektedir. Ancak Bedir savaşı her yönüyle sıra dışı bir ortam olduğu, maddi/fizik ve metafizik varlıkların bir araya geldiği, Allah’ın farklı yardımlarının yaşandığı “Furkan” günüydü. Bundan dolayı şeytanın ve meleklerin insanlara görünmesi normal bir hale gelmektedir.

Bedir savaşında 70 müşrik esir alınmıştı. Hiz. Peygamber’in sahabilerle istişaresi sonucunda, Hiz. Ömer’in esirleri öldürme teklifine karşılık fidye alınarak serbest bırakılmalarına karar verildi. Daha sonra nazil olan âyetlerle fidye kararının dünya malına olan ilgiden kaynaklandığı açıklanarak sahabiler ve bu kararı onaylayan Hiz. Peygamber eleştirildi. Bunun üzerine Hiz. Peygamber “Eğer azab inseydi sadece Ömer kurtulurdu.”¹⁰¹ buyurdu. Ayrıca Hiz. Peygamberin isabetsiz karardan dolayı ağladığı ve “Azab şu ağaçtan daha yakına geldi.” buyurduğu da nakledilmektedir.¹⁰² 68. âyette **لَوْلَا كِتَابٌ مِنَ اللَّهِ سَبَقَ لَمَسَّكُمْ فِيمَا أَكَدْتُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ** “Allah’ın daha önceden yazılmış bir hükmü olmasaydı elde ettiğiniz menfaat sebebiyle size büyük bir azap dokunurdu.” buyrulmaktadır. Bu âyet “Ganimetlerin helal olduğuna dair levhi mahfuzda hüküm olmasaydı, size azap dokunurdu.” şeklinde açıklanmıştır.¹⁰³ 67. âyette anlatılan fidye almanın mantığı ve sebepleri ile ganimet konusundaki tartışmanın dünya malına meyletme zemininde gerçekleştiği ve her iki olayda da muhatapların niyet ve kalplerinin/bâtınlarının eleştirel bir şekilde ortaya konulduğu görülmektedir.

70 ve 71. âyetlerde de esirlerin Hiz. Peygamber’i kandırma niyetleri de deşifre edilmektedir. İbn İshak ve İbn Hişâm, Hiz. Peygamber’in amcası Abbas’ın bu âyetlerin kendisinin Hiz. Peygamber’e “Müslüman oldum, aldığın fidyenin 20 evkiyesini geri ver.” deyince

⁹⁸ İbn Âşûr, *et-Tabrîr ve't-temvîr*, 10/35-36.

⁹⁹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/77-78; İbn Atiyye, *el-Mubarrû'l-vecîz*, 2/537-53

¹⁰⁰ İlyas Çelebi, “Şeytan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39/100 (ss. 99-101)

¹⁰¹ Vâkîdî, *Meğâzî*, 1/106-111.

¹⁰² Tirmîzî, *Sünen*, "Cihad ve's-Siyer" 17.

¹⁰³ Mukâtil, *Tefsîr*, 2/28; Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, 1/403-404; İbn İshak, *Sîretü İbn İshak*, 316-317.

nazil olduğunu söylediğini nakletmektedir.¹⁰⁴ Bu âyetlerde Bedir esirlerinin iç yüzleri/bâtınları açıklamaktadır.

Buraya kadar konuyla ilgili nakledenleri topladığımızda Hz. Peygamber, sahabiler, müşrikler, esirler, fidye alanlar, münafıklar, kalbi marazlılar ve şeytanın bâtınlarının açıklandığını görmekteyiz. Bu durumda âyetlerde olayların ve tüm muhatapların üst boyuttan nasıl görüldüğü anlatılarak özellikle ganimet isteyenlerin “Yaptıklarını, akıl ve tedbirlerini görmekten vazgeçmeleri” hedeflenmişti.

Meleklerin, şeytanın, rüzgârın, yaklaşan azabın ve indirilen rahmetin görülüp görülmemesinde sahabilerin, müşriklerin ve Hz. Peygamber’in tecrübesinin farklılık arz ettiği anlaşılmaktadır. Bu konulardaki farklılıklar ilk planda çelişki olarak anlaşılabilir. Ancak aynı olayı yaşayan insanların akli ve kalbi mertebelerinin farklılığını, Allah’ın her bir insanı imtihan şeklinin değiştiğini düşündüğümüzde anlatılanlar da bir çelişkinin değil, bir düzen ve zenginliğin olduğu anlaşılmaktadır.

Burada ele aldığımız âyetlerin muhtevaları, anlatılanların gerçekliği ve yaşanmışlığı konularında sahabilerden herhangi bir soru, sorgulama ve tartışma nakledilmemektedir. Sahabilerin Kur’ân’ı iyi anlamalarının sebepleri Arapçayı bilmeleri, olayların içinde yaşamaları ve gerektiğinde Hz. Peygamber’e soru sormaları olarak izah edilmektedir. Ancak günümüzde çok tartışılan mucizeler, her şeyin Allah’ı tesbih etmesi, ilahi takdir ve müdahale, göğsün genişlemesi ve kalbin hallerine dair bilgilerde hiç tartışma yaşanmadığı da bilinmektedir. Sahabilerin bu konuları tartışmamasının iki sebebi olabilir. Birincisi, bu durumları ve benzerlerini sahabiler de yaşamıştır. İkincisi ise, bütün bunları yaşayan Hz. Peygamber’e şahit olmalarıdır. Onlar ya bizzat yaşadıkları veya Hz. Peygamber ve sahabenin ileri gelenlerinin tecrübelerine şahit oldukları için soru sormamışlardır. Bu açıdan tefsir usulü ve ulumu’l Kur’ân kitaplarında nasların anlaşılması için farklı boyutlardaki tecrübenin önemine değinilmemesi usul konusunda ciddi bir eksiklik olarak görülmektedir. Bu konunun ihmal edilmesi, düşünce ve amelde çok ciddi kırılma, savrulma, yanlış ve ilginç tevillerin kapısını aralamaktadır. Modern algı ile Kur’ân’ın inşa ettiği düşünce ve gerçekliğin farkı yeteri kadar fark edilmediğinde, yaygın olan modern algı hakikate dönüşebilmekte ve İslam’ın inşa ettiği yapı farklı te’villerle naslarda anlatılan ve tecrübe edilenden farklı bir hüviyete doğru evrilmektedir.

İnsan, anlamadığı, görüp tecrübe etmediği konuları te’vil yoluyla bilgi ve tecrübesi sınırları içinde makul hale getirmeye çalışmaktadır. Bu durum bir açıdan normal olmakla birlikte, kişinin kendi sahip olduğu seviyede tüm hakikati, bilgi ve tecrübeyi kuşattığını zannederek daha üst seviyeli durumları kendi hakikat algısının içinde yeniden şekillendirmesi isabetli bir tavır olmasa gerekir. Te’vil yoluyla varlığın bir kısmının dikkate alınmamasının “ontolojik fakirleşmeye” sebep olduğu da söylenebilir.

Özü itibariyle iman, gayb ve insan tecrübesi üzerindeki bilgi ve yaşanmışlıkları kabul etmek, en üst boyutla/ilahi bilgi ile muhatap olmak ve Allah Teâlâ ile yol almak demektir.

¹⁰⁴ İbn İshak, *Sîretü İbn İshak*, 317; İbn Hişâm, *es-Sîret*, 1/738-739.

Bu yönüyle iman, insanın akıl ve dünyanın görünen sınırlarının üstüne çıkmanın ilk adımı olmaktadır. İlahi bilgi ve terbiye altında sünnet üzere yol almak insanı kendinin, kalbinin ve varlığın farklı mertebeleriyle hem teorik hem de pratik olarak tecrübe etmenin yolunu açmaktadır. Bu yolculukta önce şüpheyle karşılanan veya reddedilen durumlar, tecrübe edildiklerinde yakinen inanılan ve doğruluğu kesin olarak tasdik edilen hakikate dönüşmektedir. Başka bir ifadeyle önce akıl ve gerçeklik dışı kabul edilen mevzular, bir şekilde tecrübe edildiklerinde akıl ve gerçeklik dünyasında kesin kabul edilen konulara dönüşmektedir.¹⁰⁵ Bedir savaşıyla ilgili nakledilen bilgiler de bir seviyeden/boyuttan te'vil edilmesi gereken meseleler gibi gözükürken, Hz. Peygamber ve sahabiler için yaşanan hakikatleri; insan ve varlığı farklı boyutlarıyla kabul edenler için de yaşanması imkân dâhilinde olan bilgileri anlatmış olmaktadır.

Bu çalışmada ele alınan ve alınmayan birçok konudaki ihtilafın temel sebebi insan, varlık, Allah, Allah-insan, Allah-âlem ilişkisi gibi temel konulardaki yaklaşım farklılığından kaynaklanmaktadır. İbrahim Kalın'ın tespitiyle “Kur’ân’da çıkarımsal ve sezgisel akıl ve düşünmeyle ilgili tefekkür, kalp, fuat, ilim, burhan, furkan, tedebbür, hikmet ve zikir gibi kavramlar kullanılmaktadır. Bu terimlerin Kur’ân’daki kullanım biçimleri, gerçeklikle yüzleşmemizde varlığın tüm realitesinin farklı yönlerini ortaya koyan bütüncül bir düşünce bağlamı oluşturur. Daha da önemlisi, deneysel gözlem, rasyonel analiz, ahlaki yardım ve manevi arınmayı birleştiren bir düşünce tarzına yol açar. Kur’ân’ın hissetme, akıl yürütme ve düşünme ile ilgili geniş bir kelime dağarcığını kullanma sebebi gerçekliğin doğasıyla ilgilidir. Gerçeklik çok katmanlı ve çok boyutlu olduğu için tek bilişsel yöntemle idrak edilemez. Daha geniş bir kavramsal yetenek kümesi gerektirir. Kur’ân bu noktada “görünmez dünya” olarak âlemi gayb’tan ve “görünür dünya” olarak âlem-i şهادetten bahseder.”¹⁰⁶ “Varlık hakkında doğru bir bilgiye, idrake ve hikmete dayanmayan bir düşünce biçimi, bizi ancak ontolojik fakirliğe ve epistemik kibre götürür.”¹⁰⁷ Modern dönemin yaygın bilim ve düşünce anlayışı çok katmanlı ve boyutlu gerçekliği sadece maddi boyuta indirmediği, deney ve gözlemlerle algılamadıklarını reddettiği için insanlığı ontolojik fakirliğe mahkûm etmektedir. Bu çalışmada ele alınan konuları, muhatapları ve muhatapların farklı tecrübelerini dikkate aldığımızda varlık, insan, bilgi ve tecrübenin farklı boyutlarını, şehâdet ve gayb âlemlerinin iç içeliğini görmekteyiz. Bu durum ilk önce karışıklık ve akıl dışılığı anlatıyor gibi görünse de mesele geniş çerçeveden farklı boyutlarıyla değerlendirildiğinde anlatılanların aslında çok açık ve net hususlar olduğu fark edilecektir.

Sonuç

Bu çalışmada ele aldığımız âyet, hadis, siyer bilgileri ve müfessirlerin izahlarından şehâdet ve gayb âlemine dair varlık ve konuların Kur’ân’da birbirinden uzak ve kopuk olarak değil, iç içe ve bütünlüklü ilişkiler ağında anlatıldığını görmekteyiz. Bedir savaşı özelinde

¹⁰⁵ Bedir savaşıyla ilgili anlatılan rivayetlerin, âyet ve hadislerde anlatılanların birbiriyle uyumlu olduğu bundan dolayı söz konusu bilgileri eleştirmenin tutarlı olmadığıyla ilgili olarak bk. Büşra Nur Güler, “Siret Nüzûl İlişkisi Bağlamında Bedir ve Hendek Savaşı’nda Meleklerin Yardımı Meselesi”, *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 3/1 (2017), ss. 43-74.

¹⁰⁶ İbrahim Kalın, *Perde ve Mânâ -Akıl Üzerine Bir Tablîl-*, çev. Ali Sebetci (İstanbul: İnsan Yayınları, 2020), 59-62.

¹⁰⁷ İbrahim Kalın, *Açık Ufuk -İyi, doğru ve Güzel düşünmek Üzerine-* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2021), 65.

de farklı muhatapların farklı seviyelerde bu varlık ve olayları tecrübe ettikleri görülmektedir. Nakledilen bilgilerden Kur'ân'ı, sünneti, insanı ve âlemi anlamının sadece bir seviye/boyut ve bakış açısı/usul ile mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Muhatap olunan varlığın ve bilginin boyutu, bunları anlamının usulünü verdiği gibi tefekkürün sınır ve hedefini de göstermektedir. Hayatı ve insanı sadece zâhire bakarak anlamaya çalışan geçmiş ve güncel algılar yaşanan gerçek, varlığın hakikatiyle uyumlu olmadığı için insana kuşatıcı ve derinlikli bir düşünce yapısı ve hayat pratiği veremeyeceği anlaşılmaktadır.

Kur'ân, iman, ibadet, helal, haram, ahiret, Allah, insan ve âlem gibi konularda dağılan, pek çok yanlışa düşen, dünyevileşme ve rasyonalist bakış açısına hapsolan insanların/müşriklerin zihin ve hayatını toparlayarak yüce hedeflere ulaşmanın teori ve pratiğini göstermek için inzal edilmiştir. Sünnet ise diğer kıssalara ek olarak tüm bunların nasıl yaşanacağını, insan ufuk ve tecrübesinin nerelere ulaşabileceğini ortaya koymaktadır. Ancak bazı insanlar İslam'ın ortaya koyduğu bütüncül ve derinlikli bakış açısından farklı sebeplerle uzaklaşarak kendi inşa ettikleri anlam çanağının/küresinin hakikati kuşattığını ifade etmişlerdir. Bu iddiada bulunanlar farklı şekillerde yaratıcının ve elçisinin inşa ettiği yapıyı kendi akıl, bilim ölçülerine ve tecrübe sınırlarına uymadığı için eleştirmişler veya kendi seviyelerine indirgeyecek şekilde te'vil etmişlerdir. Söz konusu indirgemeci bakış açısının insanı *ontolojik fakirlik* ve *epistemik kibre* sürüklediğine; günümüzdeki fikri çıkmazların ve yaşanan olumsuzlukların birçoğunun temelinde de bu durumun olduğuna dikkat etmek gerekmektedir.

Bedir savaşıyla ilgili âyetlerde Allah'ın takdirine göre sebeplerin yaratılması, yardımı, kalbe ve gözlere müdahalesi, yağmuru yağdırması, rüzgârın esmesi, melekleri göndermesi, şeytanın kaçması, muhatapların kalplerinden geçenleri anlatması farklı boyutları anlattığı kadar insanın hangi boyutlarda neleri tecrübe edebileceğini de göstermektedir. Ayrıca âyetlerde anlatılan Allah'ın mü'minlerle beraberliği, mü'minlerin velisi, nasîri olması ve şeytanın kâfirlerin veliliği gibi bilgilerin de mecâzî değil, yaşanan gerçekliği anlattığı da görülmektedir. Eğer Kur'ân'daki bu ve diğer bilgiler nüzul dönemindeki muhataplar tarafından yaşanmamış olsaydı bu konulara dair pek çok soru ve tartışmanın bize nakledilmiş olması gerekirdi. Tarihte ve günümüzde Allah'ın âlem ve insanla ilişkisi, ilâhi takdir ve müdahale, melek ve şeytanın varlığı ve etkileri, kalbe dair konular ve mucizeler tartışılmakta ve müteşabih alanına doğru çekilmektedir. Ancak bunların muhataplar için tecrübe edilen gerçeklikler olduğunu dikkate aldığımızda sadece akli zemine çekilerek tartışılmasının isabetli olmadığı söylenebilir. Bir şekilde tecrübe edilen her konu anlama, tefekkür ve yazının konusu haline gelmektedir. Bu yönüyle hayatı ve insanı bir boyut ve kendi dar tecrübe alanına sıkıştırarak anlamaya ve yorumlamaya çalışmak doğru bir tavır olmasa gerekir. Ayrıca bu konularla ilgili yapılan te'villerin de naslardaki anlatımları gölgelemeyecek şekilde olmasının gerekliliği de ortaya çıkmaktadır.

Bazı sahabilerin savaş öncesinden Hz. Peygamberle başlayan tartışma süreçlerinin, ganimetlerin paylaşımı, düşmanı öldürme, esirler gibi konularda da devam ettiği görülmektedir. Âyetlerde tüm sürecin Allah tarafından düzenlediği anlatılarak, kazanılan zaferin kullanın akıl ve gayretleriyle değil, Allah'ın takdir ve yardımlarıyla kazanıldığı anlatılmaktadır. Bu şekilde kulun benlik/enaniyet, dünyevileşme gibi yanlışları ıslah edilerek, hem zâhirde hem

de bâtın/kalp âleminde tevhidin tüm boyutlarıyla yerleşmesi hedeflenmiştir. Kul, Allah'ın takdir ve hayat içindeki aktif failliğini unuttuğu oranda dünyaya dalmakta, yüce hedeflerden uzaklaşmakta, enaniyet ve kibre kapılmaktadır. Burada ele aldığımız ayetlerde de tüm bu yanlışların düzeltilmesi için konu üst boyuttan, yer yer çok sert bir eleştirel dille anlatılmıştır.

Yaşananlar sahabenin içinden bir grubun Hz. Peygamber'in tebliğ, talim ve tezkiye gayretlerinden yeteri kadar nasiplenmediklerini göstermektedir. Bedir'de yaşananlar zor durumlarda Allah'ın farklı şekillerde yardımı olmadan kalbin sabitlenmeyeceğini de göstermektedir. Sahabenin yaşadığı zorluk ve tereddütlerin anlatılması her dönemdeki mü'minlere farklı açılardan tezkiye/olgunlaşma sürecinin zorluklarını anlatmaktadır. Tefsire dair çalışılmalarda Hz. Peygamberin ve sahabenin eğitim aşamalarına yönelik derinlikli araştırmalar yapılmamaktadır. Hâlbuki Kur'ân'da diğer kıssalarla birlikte ilk İslam toplumunun oluşum aşamalarının tüm süreçleri, bütün muhatapların zâhir ve bâtında/kalbte yaşadıkları tüm olumlu ve olumsuz durumlar örnekler üzerinden anlatılmaktadır. Bu konulara gereken ilginin gösterilmemesi hem Kur'ân ve sünneti, hem de diğer peygamberlerin ve sahabenin yaşadığı süreçlerin eksik anlaşılmasına sebebiyet vermektedir. Bunun doğal sonucu olarak kendi tecrübemizin aksayan yönlerini, düzeltme yollarını da yeteri kadar görememekteyiz.

Bedir savaşının başlangıcından sonuna kadar ilahi müdahale ve takdirin hayatı nasıl yönlendirdiği, farklı muhatapların nasıl imtihan edildiği görülmektedir. Kader ve Allah-âlem, Allah-insan konularının bu ve benzeri âyetler dikkate alınarak mütalaa edilmesi yeni bakış açlarına imkân tanıyacaktır. Ele alınan ayetlerden sahabilerin farklı mertebelerinin olduğu, hakiki mü'min olanlar ve olmayanlar şeklinde bir sınıflama yapıldığı, eleştirilenlerin eksikliği çok olduğu için "eğer iman ediyorsanız" şeklinde sert bir dille uyarıldıkları görülmektedir. Bu süreçte Hz. Peygamber ve olgun sahabeler zor durumda kaldıkları için inzal edilen ayetlerin bunları takdir edip, müjdelemekle birlikte teselli edip güçlendirdiği de anlaşılmaktadır.

Kur'ân'da birçok âyet olaylardan sonra nazil olmuştur. Bu inzal usulü ile Allah Teâlâ insanlara yaşananların ilahi boyuttan nasıl görülüp değerlendirildiğini anlatarak, mü'minlerin ufkunun dünyevi sebeplerin üstüne çıkmasını, varlık ve hayatı daha derinden kavrayarak ufuklarının açılmasını/genişlemesini murat ettiği söylenebilir. Kur'ân'da birçok âyet bu şekilde nazil olmuştur. Vahyin inzalinin bu yönüne dikkat etmek Kur'ân'ı, insanı, hayatın işleyişi ve kâinatı anlamada pek çok yeni ufukların kazanılmasına kaynaklık edecektir.

Klasik tefsirlerde günümüzdeki eserlerde pek göremediğimiz dâî, havâtır gibi kavramlar, zâhir, bâtın, imanda kemâle ve tahkike ulaşma, basiret sahibi olmak, bazı rüyaların gerçek bilgiler ihtiva ettiği, kalb ve organların amelleri gibi bilgilerin kaydedildiği görülmektedir. Bu bilgiler müfessirlerin Kur'ân'a geniş açıdan baktıklarını gösterdiği gibi klasik eserlerin ne kadar kıymetli olduklarını açıklamaktadır.

Bu çalışmada Allah'ın takdiri ve müdahalesiyle ilgili nakledilenler cebriyecî bir anlayışı değil, Allah'ın fâili muhtar ve mü'minlerin velisi olarak pek çok âyette va'd ettiği nusret ve himayesinin gerçekleşmesi, hakiki vekil olarak kendine tevekkül eden Hz. Peygamber ve sahabilerin işlerini üstlenip tedbir etmesini anlatmaktadır. Âlimler kendi usulleri istikametine Kur'ân ve sünnetten beslenerek mezhep ve fırkaları oluşturmuşlardır. Bir ekolün tüm konuları bütün boyutlarıyla en iyi şekilde tespit ettiğini söylemek mümkün değildir. Eğer bu iddia edilecek olursa her ekolün bir diğerini dalaletle itham etmesi gerekir. Bu yönüyle az

veya çok her daim yeni söylenecek görüşler veya eskiden söylenen ancak dikkatlerden uzak kaldığı için tekrar ifade edilecek hususlar bulunacaktır. Bu makalede nakledilen görüşler birçok kaynakta önceden söylenen ancak şu anda dikkatlerden uzak kaldığı için bazı yeni ifade kalıplarıyla tekrar gündeme getirilen bilgiler olduğu ifade edilebilir. Amacı, kaynakları ve ulaştığı sonuçlar açısından bu çalışma herhangi bir ekolü veya anlayışı savunmak için değil, naslarda, Hz. Peygamber ve sahabenin tecrübesinde neler olduğunu tespit etmeyi, anlamayı buradan hareketle günümüzdeki bazı anlayışlara dair teklifler sunmayı hedeflemektedir.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s)

Sami KILINÇLI

Finansman / Funding

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Albayrak, Halis. “Allah'ın Nüzul Dönemindeki Farklı Davranış Tarzının Mü'min Kur'an Anlayışına Katacağı Boyut Üzerine”. II. *Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu (2-4 Şubat 1996)*, 1996, s. 36-49
- Albayrak, İsmail. *Klasik Modernizmde Kur'an'a Yaklaşımlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.
- Azimli, Mehmet. “Hz. Peygamber Dönemi Savaşlarında Meleklerin Yardımı Meselesi”. *Journal of Islamic Research XXI/3* (2010), s. 172-183.
- Balcı, İsrafil. “Hz. Peygamber'in Savaşlarında İlahi Yardım”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* s. 29 (2010), s. 81-135;
- Balcı, İsrafil. “Bedir Savaşıyla İlgili Mûcizevî Rivayetlerin Kur'an, Hadis ve Tarih Verilerine Göre Kritiği”. *İSTEM*, s. 13 (2009), s. 185-124.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'ânı Kerîm'in Türkçe Meâlî Âlisi ve Tefsiri*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1990.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahîbu'l-Buhârî*. ed. Bedreddîn Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Coşkun, Muhammed. *Modern Dünyada Kur'an Yorumu*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2018.
- Çelebi, İlyas. “Şeytan”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010. 39/99. ss. 99-101.
- Demirci, Muhsin. “Esbâb-ı Nüzûl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1995. 11/360. ss. 360-362.
- Duralı, Teoman. “Canlılar Bilimi ve Evrim Sorununun Teşrihi”. *Sosyoloji Dergisi* 3/22 (2011), 455-471.
- Efil, Şahin. “Evrenin Fiziksel ve Metafiziksel Boyutuna İlişkin Bir Deneme–Bir Kur'an Teriminin Bilimsel ve Felsefi Açılımı: Emr”. *Marife* 5/1 (Bahar 2005), 107–120.
- Güler, Büşra Nur. “Sîret Nüzûl İlişkisi Bağlamında Bedir ve Hendek Savaşı'nda Meleklerin Yardımı Meselesi”. *Hadis ve Sîyer Araştırmaları* 3/1 (2017), 43-74.
- Görgün, Tahsin. “Araışlar Dönemi”. *İslam Düşünce Atlası*. ed. İbrahim Halil Üçer, (İstanbul: İlmi Etüdler Derneği-Konya Büyükşehir Belediyesi, 2019), 3/1195.
- İbn Âşûr, Muhammed b. Tâhir. *Tefsiru't-tabrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dâru Sahnûn li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1984.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Atiyye el-Endelûsî. *el-Muharru'l-vecîz fî tefsiri kitâbillabi'l-azîz*. thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Hişâm, Ebu Muhammed Abdülmelik. *es-Sîretu'n-nebeviyye*. Şam: y.y., 2005.
- İbn İshak, Muhammed b. Yesâr. *Sîretu İbn İshak*. y.y.: Ma'hedu'd-Dirâsât ve'l-Ebhâs li't-Ta'rîb, ts.

- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*. thk. Mustafa es-Seyyid vd. 15 Cilt. Kahire: Müessesetu Kurtuba, 1421.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî. *et-Tabakâtu'l-kübrâ*. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1401.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1431.
- Kalın, İbrahim. *Perde ve Mânâ -Akıl Üzerine Bir Tablîl-*. çev. Ali Sebetci. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Kalın, İbrahim. *Açık Ufuk -İyi, Doğru ve Güzel Düşünmek Üzerine-*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2021.
- Karaman vd, Hayreddin. *Kur'an Yolu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003.
- Kurtubî, Abdullah b. Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi'u li abkâmi'l-Kur'an*. thk. Abdullah b. Abdu'l-Hasen et-Türkî. 24 Cilt. Beyrût: Müessetu'r-Risâle, 1427.
- Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdülmelik. *Letâifü'l-işârât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1436.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr. *Te'vilâtu Eblî's-Sünne*. thk. Mecdî Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr. *Te'vilâtu Eblî's-Sünne*. ed. Fâtıma Yûsuf el-Haymî. Beyrût: Müessetu'r-Risâle, 2004.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib. *en-Nüket ve'l-uyûn*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye-Müessetu'l-Kütübî's-Sekâfi, ts.
- Mekkî b. Ebî Talib, Ebu Muhammed. *el-Hidâye ilâ bulûği'n-nibâye*. Câmiatü's-Şârika Külliyyatü'd-Dirâsâtî'l-Ulyâ ve'l-Bahsi'l-İlm, 2008.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ. *Tefhîmu'l-Kur'an*. çev. Muhammed Han Kayanî vd. İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- Mukâtil, Ebu'l-Hasen b. Süleyman. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vil*. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 2008.
- Özemre, Yüksel. "Fiziksel Realite" Meselesine Giriş". *Kutadgu Bilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi* sayı. 2. (Ekim 2002), 205-236.
- Râzî, Fahrüddîn İbn Ziyâuddîn b. Ömer Muhammed. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1401.
- Semerkindî, Nasr b. Muhammed b. Ahmed Ebü'l-Leys. *Tefsîru's-Semerkindî*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1431.

- Semerkindî, Şemsüddîn. *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs*. thk. Yusuf- İsmail Okşar-Yürük. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1427.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fetbu'l-kadîr*. San'a: y.y., ts.
- Şola, Hanefî. *Kur'an Kıssalarına Çağdaş Yaklaşımlar –Menâr Tefsiri Örneğinde-* Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Tirmîzî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Sünenü't-Tirmîzî*. ed. Bedreddin Çetiner. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Tosun, Necdet. "Sır/Tasavvuf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Ünsal, Hadiye. *Tefsirde Heterodoksi Kâdyânîlik ve Kur'an*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed. *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415.
- Vâkîdî, Muhammed b. Ömer. *Kitâbu'l-meğâzî*. Londra: y.y., 1966.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Yenda Yayın-Dağıtım, 2000.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl*. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyye, 2008.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2008.